
ધ્રુવડ બોલ્યું

નીરુ દેશાઈ

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. વનલ્લાઈની દેક્ટરીની સામે બાઈનમાં
મયખડ રોડ, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૦૧૫ કિંમત ૨-૪-૦

ગ્રંથનામ દુધાડ જોલ્યું

વર્ગીક ૪-૧૩

મુદ્રણ અંશવલિ પુ. પં

આદર્શ પ્રકાશન ૭

ધ્રુવડ બોલ્યું

નીરુ જ્ઞાન

વર્ષ ૨ જું

પુસ્તક ૨ જું

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ
અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ

૧૯૪૫

કિંમત

રૂ. ૨-૪-૦

~~૨૫૪૧૫~~

૨૫૪૧૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રગટ
અમદાવાદ
ગુજરાત પ્રેસ સંસ્થા

: પ્રકાશક :

નવનીતલાલ પ. મદ્રાસી,
આદર્શ પુસ્તક ભંડાર
ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે,
રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

: મુદ્રક :

હરિલાલ મગનલાલ બાટ
ભારતી મુદ્રણાલય, ખારિયા,
ગોલવાડ, અમદાવાદ.

અ નુ ક મ

~~~~~

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ મૂંઝવણ ...	૧
૨ માસ્તર ...	૧૫
૩ મુલાકાત ...	૨૬
૪ વિદ્યાર્થીઓ ...	૪૧
૫ ધૂંધવાતો અગ્નિ...	૬૩
૫ અન્યાયનો ન્યાય ...	૭૬
૬ સંગ્રામ ...	૮૬
૭ વૈરનો અગ્નિ ...	૯૮
૮ શિયાળાની ઠંડી કંપી જાહી ...	૧૧૫
૯ છેલ્લું પગલું ...	૧૩૨

પ્રસ્તાવના

તા. ૯મી ઓગસ્ટ-૪૨ ની વહેલી પ્રભાતે અમે સાબરમતી-જેલની દીવાલો પાછળ બંધ થયા. ત્યારે, બહારના જગતનો કશો ખ્યાલ અમને નહોતો. બીજા દિવસથી જ જેલમાં ભરતી થવા માંડી. નવસોદિયા જુવાનોનાં ને કિશોરોનાં ટોળાં ઊભરાવાં માંડ્યાં. એક યાર્ડ, બે માર્ડ—સાત દિવસમાં તો અમારું આખું ‘છોટું ચક્કર’ ભરાવાની સ્થિતિ અવીને ઊભી રહી. આરંભમાં બે દિવસ તો છાપાંઓ મળ્યાં. બહારની અમારી દુનિયા સાથે આક્રોષ પરિચય રહ્યો; પણ પછી તો સરકારે છાપાંઓ આપવાનું બંધ કર્યું, મુલાકાતો બંધ કરી. માત્ર રોજ રોજ બઢતી જતી જેલી—સેના જ આ દુનિયા સાથે સંકળરૂપ બની રહી.

બાત બતના સમાચારો આવતા હતા. નિર્માલ્ય ગણાતા ગૂજરાતમાં ગામડે ગામડેથી સરકાર વિરુદ્ધ જાગેલા જંગની વીર-કથનીઓ અમારા દિલને પુત્રકિત બનાવતી વહેવા માંડી. અડાસતો બનાવ સાંભળતાં, અમે ગૌરવ અને અપમાન બન્ને અનુભવ્યાં. ‘૩૦-૪૨નું’ ગૂજરાત જોયું છે, અનુભવ્યું છે. આ વખતે તો એની વીરતા વિષે માત્ર સાંભળવાનું જ હતું. એ શ્રવણમાં ય એક પ્રકારનો રોમાંચ તો જરૂર હતો.

આ સંવેદનામાં 'ધ્રુવ બોલ્યું' નું નિર્માણ થયું. ઓગસ્ટના અંત ભાગમાં અમારા કારાવાસમાં બેઠાં બેઠાં, અડસ અને ખીજાં મામડાંઓની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં કથા જન્મી. આરંભનાં બે પ્રકરણો તો ત્યારે જ લખાયાં.

સાપ્તરમતીથી એક મહિનામાં તુરત જ નાશીક જવાનું થયું. વાર્તાએ પણ મુસાફરી કરવા માંડી. એમાં સ્વસ્થતા ભાંગી. વાતાવરણ પણ જરા પલટાયું. ત્યાં, 'Moon is Down' - સ્ટાર્લિન બેઠકની નાઝી જુસ્મો સામેની અનામી પ્રજાની વીર લડતમાથા-હાથમાં આવી ચઢી. મેં લખવા ધારેલી નવલકથા અને આ ચિત્રણમાં ધણું સામ્ય હતું, સપાટીમાં જો કે ધણો ફેર હતો. સ્ટાર્લિન બેઠે એક નાનકડા કસબાની અણુનમ લડતનું, અને નાઝી હેવાનિયતનું વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં ય માનવતાયુક્ત આદ્રતા, સૈનિકના લેખાશમાં ય ન સૂકાતું માનવહૃદય, તુમાખી અને તિરસ્કાર, અનુકંપા અને અણુનમ નિર્ધારના ચમકારા મૂક્યા છે. વાર્તાની વસ્તુને સમુચિત એવી સચોટતા એણે સાંગોપાંગ જળવી છે. મારા વસ્તુવિધાનમાં ય આવી જ કાંઈક કલ્પના પડી હતી. ગૂજરાતના ગામડાઓમાં કેવી અણુનમ ધરવીરતા પડી છે, એ આરડોલી અને રાસે પૂરવાર કર્યું છે. સ્ટાર્લિન બેઠકની નવલકથાના વાંચને મારા મન પર સખળ છાપ મૂકી. એના સંસ્કાર આ નવલકથાના વચલાં પ્રકરણોમાં ઊઠ્યા જ છે. મારા 'માસ્તર' અને એના 'પાદરી' માં ધણું સામ્ય છે. 'નાથી' અને 'મથુર' વાળો પ્રસંગ તો આમાંથી જ ટપક્યો છે. વચલા અને પ્રકરણો એની છાયામાં જ લખાયાં છે. એનો ઋણુસ્વીકાર તો મારે કરવો જ જોઈએ. વાતોનો અંત સાવ કલ્પિત છે. સોહનસિંહનું પરિવર્તન કોઠને અણુધાયું, ઉતાવળિયું લાગે. પણ, દુનિયામાં આવું નથી બનતું શું? વાર્તાના મોટા ભાગના પ્રસંગો, એની કલ્પિતભૂમિ છતાં ય, માત્ર આપણા પ્રાંતની જ તહિ, પણ પરપ્રાંતોની અનુભવકહાણીઓ પણ, કાંઈક અંશે જરૂર કહી જાય છે.

‘જરની પ્રચંડ લડતના પ્રસ્પંદ ઝીલવાનું, એને શબ્દરસ કરવાનું મારાથી શક્ય કેટલે અંશે બન્યું’ છે, એ તો વાચકો જ કહી શકે. મારી ત્રુટિઓ વિશે હું સન્માન છું. રાષ્ટ્રોત્થાનનો, રાષ્ટ્રના પ્રબલ પ્રતિકારનો એકાદ અંશ પણ નો આમાં આવી શક્યો હશે, તો હું મારી જાતને કૃતાર્થ માનીશ બાકી, એક વિનંતિ કરવાનું મન થાય છે—ગૂજરાતને આંખણે ખેંચાયેલા આવા સંગ્રામોને શબ્દદેહ આપવા મુનશી જેવા કાષ્ઠકીની શક્તિશાળી લેખિની તત્પર બને તો ગૂજરાતની અસ્મિતા કેટલી સોજજવળ બને? શ્રી જ્યંતિ દક્ષાલ જેવા આ કરી શકે ખરા—અલબત્ત ધારે તો !

નીરુ દશાઈ

—: શુદ્ધિપત્ર :—

૫.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૧૮	પોષાકમાં	એઝેટમાં
૨૧	૬	ચલાવવાની	આપવાની
૨૪	૧૫	એમ એમની	એમ
૨૭	૨૬	પાંડ	પાંડ
૨૮	૮	લાંબી	બાંધી
૩૧	૬	આખા	આવા
૫૭	૨૪	તુરીત્કાર મિશ્રિત	તિરત્કાર મિશ્રિત
૭૯	શીર્ષક	પ્રકરણ પાંચમું	પ્રકરણ પાંચમાં પંક્તિનું
૮૭	૧૭	દાંડિયા	દાંડિયા
૯૩	૨૨	એમ મળે	એ પણ

ધુવડ બોલ્યું

પ્રકરણ પહેલું : ∴ ∴ મૂંઝવણ

ગામના મુખી તરીકે ફેવળભાષને સાચે જ મૂંઝવણ થાય એવો પ્રસંગ આવીને તોળાયો હતો. સરકારના મુખી તરીકે એ રાજીનામું આપી ફારેગ થયા હતા; પણ જન્મારાથી જે કારભાર તેમના કુટુંબને સુપ્રત થયો હતો, તેમાંથી ગામને માટે મુક્ત થવાનું તેમને માટે સરળ નહોતું. જે દિવસે એમણે રાજીનામું લખ્યું, તે જ દિવસે સરકારી ચોરો નહોતો રહ્યો; ત્યાં તો હવે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો. એકત્ર થયેલી માનવમેદનીએ, ‘તમારે કામકાજ કરવું પડશે’ એવો આગ્રહ કર્યો ને ફેવળભાષને એ માન્ય રાખવો પડ્યો.

આ લડતમાં રાજીનામું આપવું પડશે એવું એમણે ધાયું નહોતું. ૧૯૩૦ની લડતમાં ગામે અગ્ર ફાળો આપ્યો હતો-નાકરની લડત આ જ વિભાગમાં પૂરજોશથી ચાલી હતી, અને એનું કેન્દ્ર આ ગામ બન્યું હતું. એ વેળા સરકારે ગામને નમાવવા ઘણા પ્રયત્નો કરી જોયા.

ગામના વડીલ માણસોને-વયોવૃદ્ધોને પણ-જેલ ભેગા કર્યાં; ગામમાં પોલીસથાણું નાંખ્યું અને સ્ત્રી બાળકોને હેરાન કર્યાં, ઘર અને બીજી મિલકત ઉપર જમીનો આણી; મહેસૂલની વસૂલાત માટે ઘરનું રાયરચીકું, ઢોર-ઢાંખર પાણીના મૂલે વેચી દીધા. જમીન હરાજ કરવામાં આવી. એથી પણ ગામ ન નમ્યું ત્યારે છેવટે મારપીટનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો; ઘરમાં ધૂસી જઈ, જે અડફેટે ચઢ્યા, તેમને માર્યા. લડાઇમાં ઘા કરવામાં શરીરનો કોઇ ભાગ જેવાતો નથી. એમ પોલીસને માટે આ પણ લડાઇ જ હતી ને? આવી બેસીતમ પાતનાઓ છતાં ગામ ડચું નહિ, અને કોઇએ એક કોડી પણ આપમરજથી સરકારને ભરી નહિ. એ વખતે પણ જવાનજોધ કેવળભાઇએ રાજનામું આપવા સિવાય પ્રત્યક્ષ ભાગ લડતમાં નહોતો લીધો. લોકમચ્છાને વશ થઈ રાજનામું આપી દીધું પણ બીજે જ દિવસે એ ગામ છોડી મોસાળ ચાલ્યા ગયેલા.

‘૩૦ની લડત પછી ગામમાં ભારે નિરાશા ને પ્રત્યાઘાત આવ્યાં, અને ગામની રામ લક્ષ્મણ જેવી અતૂટ એકતા તૂટી. અંદર અંદર વિખવાદો થયા, વાડાઓ પડ્યા, ગયેલી જમીનોના અફસોસ તો કોઇએ સીધી રીતે ન કર્યો પણ આ પાયમાલી માટે માંહોમાંહ ગાળો દેવાની-કોઈ ભળતા જ કારણસર-શર થઈ. ગામના જે જુવાનીયાઓ, જમીનના અભાવે, શહેરમાં રોજી રળવા ગયા, એ ત્યાંના જ વતની બની ગયા. ગામમાં પાછા આવવાનું કોઇને દિલ નહોતું; ગામના કલ્લોલમય વાતાવરણમાં ધ્રુવડનો અવાજ પ્રતિદિન સંભળાવા લાગ્યો.

મહાસભાવાદી સરકાર પ્રાંતોમાં આવી, અને ગામને જમીનો પાછી મળી. પણ ગામને પહેલાંની એકતા અને શાંતિ પુનઃ પ્રાપ્ત ન થયાં. શાંતિ અને સ્થિરતા માટે સંજીવની વિદ્યા શોધાઈ નથી. ગામના વાડાઓ કાયમ રહ્યા. ગામથી ચરિતાર્થે બહાર ગયેલા માણસોમાંથી બહુ ઓછા પાછા ફર્યા. એક વાર તાર તૂટે છે, પછી ગાંઠેથી એ સંધાય ખરો, પણ તેની અવિભાજ્યતા તો નથી જ રહેતી.

બહારના કાર્યકરો આવી ગામને તડાંઓ સાંધવા આદેશ આપતા; કાંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરવા સમજવતા, પણ આની કશી અસર ગામ પર ન પડી. ગામમાં જાણે હાડપિંજરો ફરતા હતાં. ગામનું વાતાવરણ એટલું ખરાબ હતું કે જિલ્લા મહાસભા સમિતિની બેઠક વખતે ‘આ નવી લડતમાં આ કટોદરા ગામનો ફાળો શું રહેશે?’ એવો પ્રશ્ન પૂછાયો ત્યારે એક આગેવાને કહી દીધું, ‘કટોદરા સાવ પાણીમાં બેઠું છે. એની પાસે કોઈ જાતની આશા રાખવી નહિ. એ ગામ પાછળ હવે મહેનત કરવી નકામી છે.’

સમસ્ત દેશમાં ‘૩૦ કરતાં પણ પ્રચંડ જુવાળ આવ્યો, છતાં કટોદરા તો હતું ત્યાંને ત્યાં જ રહ્યું. ગાંધીજી પકડાયા, આગેવાનો જેલના સળીયા પાછળ પુરાયા. સમસ્ત દેશમાં પ્રજાએ સ્વિટ્ઝરલંડ સત્તનતને ધડીભર થંભાવી દીધી, ઠેકઠેકાણે સભા સરઘસો ઉપર ગોળીખારો થયા. ઘણા જવાનીઆઓ માર્યા ગયા અને ધવામા. પણ કટોદરા પર એની કશી અસર ન થઈ. ન ત્યાં સભા થઈ, કે ન સરઘસ નીકળ્યું; ન ત્યાં કોઈએ એમ પણ કહ્યું કે આપણે ભેગા થઈ વિચાર કરીએ. છાપામાં જ્યારે ધરપકડના અને ગોળીખારના સમાચાર ગામલોકો વાંચ્યા ત્યારે એક ચોવટીઆએ સહુનો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો : ‘નકામી લડત આવે સમયે ગાંધીજીએ ઉપાડી છે. બેચાર દહાડા આવું ચાલશે અને સહુ પાછા ફરી ઠામ થઈ જશે.’ આવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારી સહુ નિત્ય કામમાં મૂંઝાઈ ગયા.

આવા ઉત્સાહવિહીન ગામમાં કેવળભાઈને રાજીનામું આપવાનો સવાલ ક્યાંથી આવે? સરકારે મુખીઓને વફાદાર રહેવાનો અને આવા તંગ વાતાવરણમાં ખડે પગે કામ ખજાળ્યે જવાનો પરિપત્ર મોકલ્યો હતો. એના ઉત્તર રૂપે કેવળભાઈએ લખી મોકલ્યું હતું : ‘અમારા ગામ વિશે નર્ચિત રહેજો. અમારા વિભાગમાં કશી જ ધમાલ નથી, અને સરકારને અમે પૂરા વફાદાર છીએ. જૂતકાળના બનાવોથી અમારા વિશે સરકારે કશો અભિપ્રાય ન બાંધવો. અમારા

મામમાં આ વખતે કાંઈ થાય એમ નથી.' એમણે ગામના બેચાર આગેવાનો સાથે મસલત કરી લીધી. એ બધાનો અભિપ્રાય આવો જ પડ્યો હતો.

રાજીનામું આપવાની વાત બાળુએ રહી પણ લાંબા સમયના મનોરથ ફળીભૂત થશે એવી આશા કેવળભાઈના દિલે જગી હતી. રાવસાહેબ થવાનું મન તેમને ઘણા સમયથી હતું. એ માટે સરકારી અમલદારોની ખાતર બરદાસ કરવામાં, એમને વાડીમાં ઉગાળી અંગે નોતરવામાં તે કદી ય પાછા ન પડતા. મુખ્ય કચેરીએ, અવસરે કે વખર અવસરે, જ્યારે જ્યારે જતા ત્યારે ત્યારે અમલદારો માટે ટુવેરો કે પોંક, ફેરી કે શાકભાજી લઈ જવાનું એ ચૂકતા નહિ. એવે વખતે, વાતવાતમાં પોતાને માટે સાહેબ ઉપર કાંઈ લખાણ થાય એવું, પરોક્ષ રીતે સૂચવતા. બેટ સ્વીકાર્યા પછી આવા લખાણો કરવાની કોઈ તસ્દી નહિ લેતું હોય, એવી શંકા તેમને થતી જ નહિ; અને પ્રતિ વર્ષ, જ્યારે માન-અકરામના ચાંદની લહાણીના મુબારક નામો છાપામાં પાને ચઢતાં, ત્યારે વિષ્ણુસહસ્ર નામનો પાઠ કરતા હોય એમ ઉત્સુકતાથી એકેએક નામ એ વાંચી જતા. નામ ન નીકળતાં વળી પાછું કાંઈક લઈ મોટા સાહેબ પાસે એ જતા, અને તેમની પાસે શાબ્દિક દિલાસો મેળવી આવતા. 'જુએને મુખી! આ વખતે તો ઘણા ય માણસોને સંતોષવાના હતા. આવતી વખતે જરૂર તમારું નામ આવવું જોઈએ. મેં બરાબર ભલામણ કરી છે.' દર વર્ષે લગભગ આવો જ જવામ મળતો. અને એ જ આશા, ચિલે જતા માડાની માફક, તેમના જીવનની ધરેડમાં ચાલી જતી.

આ વર્ષે આવી આશા બર ના આવે તેવાં કોઈ કારણો નહોતાં રહ્યાં. તેમના કામમાં આજ સુધી કોઈએ વાંક શોધ્યો નહોતો, તેમની વફાદારી વિશે કોઈએ શંકા ઊઠાવી નહોતી. ને આવા સમયમાં સરકાર પોતાને વફાદાર રહેલા માણસોની કદર કર્યા વખર રહેશે જ નહિ, અને નવી લહાણીમાંથી એકાદ બરશી-ચકતું પોતાને બાણે પીરસાશે એ વિશે હવે કોઈ જાતની શંકા તેમને રહી નહોતી.

પણ લડત બેયાર દિવસમાં પતી નહિ; અલુધાર્યા બનાવેતો ફાંસીદાર સરકારને ટૂંપવા લાગ્યો. સરકારની સત્તાના કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રનો ક્ષય થવા લાગ્યો, શહેરના મોટા મોટા કારખાનાઓ હડતાલના કારણે નિર્જન થવા લાગ્યા. કોલસાની ખાણોમાંના કાળા કોલસા માનવીની હાથે પ્રથમવાર આરામ પામી શાંતિ ભોગવતા હતા. તાર ટેલીફોનના દોરડા તૂટી ગયાં. અનંતમાં અલમ અલમ દોડતા પાટાઓએ પહેલીવાર સાયુજ્યતાનો આનંદ લીધો; લશ્કરી મથકો અને પોલીસ થાણાઓ, સરકારી ચોરાઓ અને મુસાફરખાનાઓ, શાળાઓ અને રેશનો ઉપર વિદ્રેલા ટોળાઓએ દોઢ સડીના જુલમનું વેર લેતા હોય તેવા બયાનક હુમલા કર્યા. સરકારે આકરાં પગલાં ભર્યાં. ઠેર ઠેર મિલિટરી મૂકી, નિરંકુશ ગોળીબાર કર્યો, એરોપ્લેન મારફતે મશીનગનો ચલાવી, પુરુષના કૃત્યનો બદલો સ્ત્રી પર લીધો. એ ન નમી તો એના બાળક પર લીધો. જર્મનો સામે વિમાની બોમ્બરોનો બદલો લેવાનું કામ કઠીન હતું, પણ હિંદમાં એને શવે તેમ એ કરી શકે તેમ હતી.

પણ લડતની પાવક-શિખા આ દમને વધુ વેગથી પ્રજ્વળી રહી એક પ્રાંતથી બીજે પ્રાંત, એક ગામથી બીજે ગામ, દીપશિખા લઈ જુવાનીઓ ઘૂમી વળ્યા.

આવી એક સવારે કટોદરા ગામમાં પણ લડતે પ્રવેશ કર્યો. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી રાષ્ટ્રસત્રો લલકારતી ગામમાં આવી પહોંચી. ગામલોકોએ એ વખતે એના પર કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. એમને માન્યું કે એ બધા, ચોમાસામાં પડતા પાણીની પેઠે ગામમાં ફરીને ચાલ્યા જશે. પણ આ ઉત્સાહી લોકો તો રહેવા આવ્યા હતા. એમાંનો એક તો વડોદરા કોલેજમાં બણતો, ગામના વેપારી માધવલાલનો છોકરો રમણ હતો. એ સૌ અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી લડતનો પ્રચાર કરવા નીકળી પડ્યા હતા. અને રમણ પોતાના જ ગામમાં પોતાના ભાઈમિલેને લઈ આવી પહોંચ્યો હતો.

આવતાંની સાથે જ ગામના છોકરાઓને ભેગા કરી આ વિદ્યાર્થીઓએ એક સરખા કાઢ્યું. રાત્રે સભા કરવા થાળી પીટી, અને સભામાં ઘણાએ સરકારની નીતિ સંબંધે, જમતમાં ચાલતા મહાયુદ્ધ સંબંધે તીખાં બાણો ક્યાં. સૌથી વધુ જલદ બાણ તો રમણનું હતું. એણે કહ્યું : ‘આપણા ગામે આખા જીલ્લાને, આખા પ્રાંતને, ના-આખા દેશને અહિંસાત્મક અસહકારનું જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. આ ગામના દરેક કુટુંબમાંથી ઓછામાં ઓછો એક માણસ જલમાં ગયો છે. ગામે પોતાની જમીન, પોતાનું સર્વસ્વ હુંટાવી દઇ કુરબાનીનો જ્વલંત ઇતિહાસ રચ્યો છે. મને મારા ગામ વિશે જ્યારે પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે અભિમાનપૂર્વક આ ગામનું નામ હું લઉં છું, અને મારા સહાધ્યાયીઓ મારી ઇજ્જત કરે છે. હું જાણે કોઈ મહાન ભૂમિમાંથી આવ્યો હોઉં, તે રીતે મારો સત્કાર થાય છે. સરદાર અને ગાંધીજી આ ગામની પ્રશંસા કરતાં થાકતા નથી. હું અહીં આવવા નીકળ્યો, ત્યારે મારા મિત્રો મારી સાથે આવવા પડાપડી કરતા હતા. સહુને આ ગામ અને ગામલોકને જોવાં હતા, મેં ઘણાને વાર્યાં, પણ આટલા ભોકાને લાવ્યા વગર છૂટકો ન થયો. આજે દેશભરમાં ખ્રિસ્તીશ રાજ્યને ખતમ કરવાની જખરી ઝૂંબેસ જાગી છે. ગામેગામ આનો દાવાનળ ફેલાવવા લાગ્યો છે. મહિના બે મહિનામાં આ જલ્દીમ સરકારનો અંત આવી જશે. આપણે એનો અંત આણીશું. મને અફસોસ છે કે ગામલોક હજી શાંત ખેડા છે. એમની વીરતા હજી પ્રજ્વળી ગઈ નથી. એમના ઉપર લડતનો રંમ હજી અઢ્યો નથી. મને એ વાતની શરમ આવે છે, હું અહીંયાં સંગ્રામભૂમિ માની આ બધાને લાગ્યો હતો. આ સ્વાધીનતાના સંગ્રામના અદના સિપાઈઓ થવાની ઝંખના સાથે અમે અહીંયાં આવ્યા હતા. આજે જે મેં અહીંયાં જોયું છે, આજે જે બેદરકારી, જે લાપરવાહી, આ સંગ્રામ તરફ જે ઉપેક્ષા, નફરત અમને જોવા મળ્યાં છે, તેથી શરમથી-નામોશીથી-મારું મસ્તક નમે છે. આ મિત્રોને હું

કહું છું કે તમે જે અમારા માટે સાંભળ્યું હતું તેમાં કશું સત્ય નહોતું. અમારી વાતો આપવડાઈની વાતો હતી. અમે આવેશમાં આવી એકવાર જીવનનો ઊજળો ઇતિહાસ રચ્યો હતો, પણ એ અમારી જૂલ હતી; માત્ર ક્ષણિક, ચંચળ આવેશ હતો. એ પતંગીયા જેવા ઝળકારને જીવનનો શાશ્વત ઉજાસ-પ્રકાશ માનવાની જૂલ મેં, તમે સહુએ કરી હતી. એ હવે જૂલી જળે. અમે સાચેસાચ તો કાયર હતા-નામદ્ હતો. આજે અમારી સારી સ્થિતિનો ખ્યાલ તમને આવશે. તમારા શબ્દો અમને પાણી નહિ ચઢાવી શકે-અમને ઉત્સાહ નહિ આપી શકે. અમે કશું ન કરી શકીએ, અમે આ લડતમાં કશો ફાળો ન આપી શકીએ તો અમને માફ કરશો.'

આંખમાં આંસુ સાથે જ્યારે રમણુ ખેસી ગયો, ત્યારે એક નતની ચમક સભામાં વ્યાપી ગઈ. હજી શ્રીતાઓને એમ લાગ્યું કે બહારના માણસો આગળ આંખા પડવા જેવું મામે કાંઈક તો ક્યું જ હતું. લડત માટે એક સભા પણ નહોતી કરી. એટલી ફરજ તો સહુ ચૂક્યા જ હતા. સભામાં કોઈ ખોટું નહિ, છતાં વાતાવરણમાં ચોમાસાના ધનધોર આકાશમાં વિજળીનો એકાદ ચમકાર થાય એવો ફેરફાર થયો હતો.

ખીજે દિવસે સવારે રમણુ પોતાના બાઈબીંધો સાથે વિદાય થયો. ગામના કેટલાક લોકોએ તથા માધવલાલે તેને થોડા દિવસ રહી જવા આગ્રહ કર્યો. 'પણ મારે અહીંયા નથી રહેવું' એમ કહી પડેલા મુખે રમણુ વિદાય થયો.

એ દિવસે સાંજે વિજળીનો આંચકો લાગી જાય એવા સમાચાર મામે સાંભળ્યા. રમણુ અને તેના બાઈબીંધો પાછા જવા અડાસ રોશને ગયા હતા. ખીજી પણ ટોળીઓ ત્યાં આવી હતી. રોશન ઉપર જ, વનમાં શિકારની શોધમાં નીકળેલા શિકારીઓ જેવી, મિલિટરી તેમને ભેગી થઈ. વિદ્યાર્થીઓને જેતાં જ મિલિટરી ઉશ્કેરાઈ. સહુને ઘેરી લઈ નજીકના ખેતરમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં આ નિઃશસ્ત્ર વિદ્યા-

થીઓ પર તેમણે, બિલાડી ઊંદરને રમાડી મારી નાંખે એવી રીતે, જોળીખાર કર્યો. આ જોળીખારનો ભોગ થનાર રમણ પણ હતો. ગામ આખું સળવળી ઊઠ્યું.

ગામમાં છેલ્લા દશ વર્ષમાં નહિ થયેલી એવી મંળવર સભા થઈ. ગામના સ્ત્રીપુરુષો સહુ એક પક્ષમાં હતાં. એક પક્ષમાં ગામના તાર્ક સંઘાષ્ટ ગયાં અને એકતા સ્થપાષ્ટ ગઈ. એક પક્ષમાં ગામના પહેલાનાં નિરાશા અને નિરુત્સાહ રમણના અદ્ભુત અલિદાનની ભેખડ પર ભાંગી ગયાં.

વિસ્મૃતિની ધરતી નીચે નામશેષ અનેકું ૧૯૩૦નું વર્ષ વળી પાછું જગી ઊઠ્યું. ગામે બ્રિટિશ સરકાર સામે યુદ્ધ જાહેર થયું. જ્યાં સુધી આઝાદી મળે નહિ ત્યાં સુધી ગામ લોકોએ જાંપીને બેસવું નહિ, એક પાઈ સરકારને ભરવી નહિ, એના દરેક કાર્યમાં દખલ નાંખવી; અને ગામ લોકની સમિતિ નીમી આઝાદ ગામ તરીકે ગામનો વહીવટ કરવો.

રમણ જે જીવતાં ન કરી શક્યો, તે એના મૃત્યુએ શક્ય બનાવ્યું.

એ જ રાત્રે કેવળભાઈને ત્યાં વડેરાઓ ભેમા થયા. રાજનામા વિશે વાતચીત ઉપડી. “હવે, મુખી! તમારે રાજનામું આપવું જોઈએ.” ગામના વયોવૃદ્ધ ગણાતા માધવલાલે આગ્રહ કર્યો.

“માધુકાકા! રાજનામું તો આપું, તો પણ આપણું ગામ તો તમો જાણો છો ને?” કેવળભાઈએ શંકા રજૂ કરી.

“તને એમ ભય છે કે તું મુખીપણું છોડી દઈશ તો ખીજો કો'ક અંદર હાથ ધાલશે એમને?” કેવળભાઈએ આ વેળા મુરખીઓ તરફ નજર નાંખી. કોના ઉપર વહેમ છે એમ સીધી રીતે કહેવાને અદ્ભુત સંજ્ઞામાં જ કહેવાનું કહી દીધું.

“અમે બેઠા છીએ એમાંથી તો કોઈ નહિ લ્યે એની તને ખાંહેધરી. ફરી મુખીપણું ભોગવવાનો સવાલ આવે ત્યારે તું જ

અમારો મુખી થાય, એવી અમે પ્રતિજ્ઞા લઈએ, અને આખા ગામ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવીએ.”

ખીજે દિવસે અત્યંત ઉત્સાહમાં ગામલોક એકત્ર થયું, અને કેવળભાઈની જગ્યાએ મુખીપણું લે, તેને રણુછોડરાયના સમ, એવી જાહેર પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ; એટલુંજ નહિ, ગામની આખી આગેવાની પણ કેવળભાઈએ જ કરવી. એ કહે તે તમામ લોકોએ કરવું, એવી મતલબનો ઠરાવ થયો. તમામ લોકો સરઘસઆકારે ચોરા ઉપર ગયા. ચોરા ઉપર કેવળભાઈના જ હસ્તે જ રાષ્ટ્રધ્વજ ચઢ્યો.

કેવળભાઈએ મતાદારોના રાજનામાં સમેત પોતાનું રાજનામું અમલદારને મોકલી આપ્યું. આથી સત્તાવાળાઓ ચોંક્યા. કટોદરા ગામે આવો ઠરાવ કયો એની અસર આસપાસના વિસ્તારમાં પડ્યા વગર રહેવાની નથી, ત્યાં સળગેલી આગ સર્વત્ર પ્રસરી જશે, બ્રિટીશ સરકારના સાંધા ઢીલા કરી નાખશે; આવો ભય, શ્રુતકાળની કારકીર્દી જોતાં, સત્તાવાળાઓને લાગ્યો. પ્રારંભમાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓને અડકવું નહિ, એવી નીતિ સામાન્ય રીતે સરકારની આ વખતે હતી, પણ કટોદરાને એમાં અપવાદરૂપ ગણવાનો, ગામનો જીરુઓ આગળ વધે, વેગ પકડે એ પહેલાં તેને તોડી પાડવાનો, સત્તાવાળાઓએ નિર્ણય કર્યો. ખીજે સ્થળે સામાન્ય પોલીસ મોકલવાની હતી; કટોદરામાં મિલિટરીના દસ માણસો એક અફસરની સરદારી નીચે રવાના કરવામાં આવ્યા.

કટોદરા વિશે અફસરને અનેક વાતો કહેવામાં આવી હતી: ‘ગામ ‘જઠવાળુ’ છે, સંભાળીને કામ લેજો. જરૂર પડે, લાઠીનો કે ગોળીખારનો ઉપયોગ કરજો, ગામના માણસોને ફોસલાવવા પ્રયત્ન કરજો. પલમાં લઇને કામ કરશે તો ગામની ટેક કદાચ ભાંગી જશે.’

અફસર સોહતસિંહ રાજપૂત હતો. એ થોડા સમયથી ગુજરાતમાં આવીને વસ્યો હતો અને લોકમાનસથી થોડે ઘણે અંશે પરિચિત પણ થયો હતો.

એણે દમામ પાડવા માટે ટૂંકડીને કૂચ કરાવતાં કરાવતાં ગામમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગામના લોકને એની જાણ તો થઈ હતી પણ કોઈએ આ સરકારી ઠમકા પર ધ્યાન ન આપ્યું. સહુને સૂચના મળી હતી તે પ્રમાણે કામમાં મગ્ન રહ્યાં. પણ ટૂંકડી આમળ વધતાં જ નાના છોકરાઓએ 'ઇન્કીલાબ ઝીન્દાબાદ'ના પોકાર કર્યો. સોહનસિંહને ગામના મિત્રજનો પ્રથમ પરિચય થયો.

એણે આવીને ચોરામાં મુકામ કર્યો. પણ શાષ્ટ્રધ્વજ ન ઉતાર્યો. આવીને એણે કેવળભાષને સંદેશો મોકલ્યો કે, હું તમને મળવા બીજો દિવસે સવારે આઠ વાગે તમારે ઘેર આવીશ.

કેવળભાષને મૂંઝવણ આમાંથી થઈ હતી. એમણે લશ્કરી અફસર સાથે પહેલાં કદી પ્રસંગ પાડ્યો નહોતો. લશ્કર ગામમાં આવ્યું છે, અને નવાજૂની કરશે, તો એને એ પોતે અટકાવી નહિ શકે, એવી માન્યતા પહેલાંના અનુભવે તેમના મનમાં તરત જ બંધાઈ ગઈ હતી. બ્રિટિશ સરકારની લશ્કરી તાકાતનો એમને ઠીકઠીક ખ્યાલ હતો. લોકબળ આ લોખંડી તાકાતને ભાંગી નાંખી શકે, એવી શ્રદ્ધા એમના દિલમાં હતી જ નહિ. એમણે શહેરમાં પોલીસના દોરદમામ જોયા હતા. એની તાકાતના પ્રદર્શનો વારંવાર, કોઈ મુઘ્ધ પત્નીની માફક, નિહાળ્યા હતા.

કલેક્ટર, મામલતદાર વગેરે પાસેથી સાંભળ્યું હતું : “ આ સરકાર ભારે મજબૂત છે. એનું બળ પચાંડ છે. એ ગમે તેવા તોફાનને દાબી દેવા શક્તિશાળી છે.” જે થોડો ઘણો ઇતિહાસ એ શાળામાં બણ્યા હતા, એમાંથી ય એ જ જાણવા મળ્યું હતું કે સિરાજ-ઉદ્-દૌલાથી માંડી ૧૮૫૭ના બળવા સુધી હિંદીઓની વારંવાર હાર જ થઈ હતી, અને સરકારનો વારંવાર વિજય થયો હતો. એક ઉતાળાની રજામાં આ પ્રશ્ન વિશે રમણ સાથે એમણે વાદવિવાદ પણ થયો હતો. રમણ એમ બતાવવા માંગતો હતો કે ઇતિહાસમાં

રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકતોમાં સત્યનો અંશ બધો જોઈ જાય છે. ‘સાચું પૂછો તો કાકા! અંગ્રેજોએ આપણને અંદરઅંદર લડાવી માર્યા છે. મિરજાફર ના હોત તો સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હારત ખરો? શીખો ન હોત તો ૧૮૫૭નો બળવો નિષ્ફળ જત ખરો? અંગ્રેજો ન્યાં ન્યાં જીત્યા ત્યાં ત્યાં માત્ર પ્રપંચ અને જળકપટ સિવાય બીજી રમત એ રમ્યા નહોતા. અંગ્રેજોએ સાચી વીરતા ક્યાં ચળતાવી હોય એવો દાખલો તો શોધી આપો!’ રમણની આ હકીકતોનો જવાબ તેમની પાસે નહોતો—તેનો પ્રતિકાર કરવા જેટલું જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું નહોતું. એટલે, ગામડાના અર્ધશિક્ષિત માનવી પેઠે, તેમણે મંદકાર ન બણ્યો. પણ રમણની વાતમાં એમને શ્રદ્ધા નહોતી એડી.

અંગ્રેજ સરકારની અપરિહાર્ય શક્તિમાં વસેલો આ શ્રદ્ધાએ એમની મૂંઝવણ ઘટાડવાને બદલે વધારી.

બીજો પણ એમને એક વસવસો હતો. અમલદારની ખાતર-બરદાસ્ત કરવી કે નહિ? ગામડોડોનો એ ઠરાવ હતો કે સરકારી અમલદારો સાથે સહકાર ન કરવો, એમને સીધું સામાન પણ ન આપવું, એમની સાથે બોલવુંચાલવું ય નહિ.

પણ કુટુંબની પ્રણાલિ એવી હતી કે દુસ્મન પણ ઘરે આવે તો એનું સ્વાગત તો કરવું જ જોઈએ. કેવળભાઈના કુટુંબમાં આવા પ્રસંગો એકથી એવાર આવી ગયા હતા. એકવાર બહારવટીયો દાદુ જ એમને ઘેર આવી ચઢેલો, ત્યારે કેવળભાઈના દાદાના દાદા, લલ્લુભાએ સરકારી મુખી હોવા છતાં, એને ઘરમાં સંઘરેલો. ફોજદાર એને પકડવા આવ્યો ત્યારે લલ્લુભાએ હોકો ગગડાવતાં રોકડું સંભળાવ્યું. “ના સાહેબ! આજે તો એ ન બને. દાદુ મારા ઘરનો મે’માન. મારું માથું મળે, પણ દાદુ ન મળે. મારા ઘરમાંથી બહાર નીકળે પછી તમે કાલે તેમ કરજો.”

એનાથી વધારે જવલંત પ્રસંગ તો કેવળભાઈના જીવતાં જ એમણે જોયેલો, ૧૯૩૦-’૩૨ ની લડતમાં એ રાજીનામું આપી બીજો

મામ રહેવા ગયેલા, ત્યારે એ ગામમાં એક દિવસ સભા પર લાઠી આલેલી. એક સૈનિક સખ્ત ધાયલ થઈ કેવળભાઈના ઘરમાં પેસી ગયો. પોલીસ એની વાંસે પડી, અને ઘર સુધી આવી પહોંચી.

“અમારા માણસને સોંપી દો. એ આ ઘરમાં સંતાઈ ગયો છે.”

કેવળભાઈ પેલા માણસને લેવા જતા હતા, ત્યાં તેમની વૃદ્ધ માનો અંદરથી અવાજ આવ્યો: ‘કેમ શું છે, ભાઈ?’

“પોલીસ આવી છે.”

“શાને માટે?”

“પેલા ધાયલ સૈનિકને લેવા માટે?”

લાકડાને ટેકે મા બદાર આવી. એની કરચલીઓમાં નવું લોહી આવ્યું. એની નિસ્તેજ આંખો પ્રકાશમાં ચમકી ઊઠી. “એ ના અને ભાઈ! અમારા ઘરમાં આવ્યા પછી અમે સુપ્રત ન કરીએ.”

“માજી! માની જાવ. સરકારી માણસને ઘરમાં રાખવામાં ગુન્હો થાય છે. તમે શીદ વચ્ચે આવો છો?” શિકારીની અદાથી ફોજદારે ઠપકો આપવા માંડ્યો.

“એ જે થવાનું હોય તે થાય. એને સોંપતા મારે મારો દેહ આપવો પડશે.” માજીનો નમેલો દેહ ટટાર થયો.

ફોજદાર સમજી ગયો અને ચાલ્યો ગયો. કેવળભાઈની સ્મૃતિમાંથી આ પ્રસંગ કેમ વીસરાય?

આવી પ્રજ્વાલિ હોય ત્યાં ઘરમાં જે ઠાઈ આવે તેનું સ્વાગત કર્યા વગર ચાલે ખરું?

એમણે આ મૂંઝવણમાંથી ઉગરવા મંછાને-પત્નીને-હાંક મારી. “કેમ?” મંછા આવી. એના મુખ પર ઓછો ઉદ્વેગ નહોતો. એ પતિની ચિંતાનું કારણ સમજતી હતી. એને વ્યવહાર સિવાય બીજી કશી જામ નહોતી. પણ પતિને માથે આવી પડેલો બોજ સમજવા,

હલકો કરવા એ કોશિષ કરતી હતી. એની આધેડ વય સુધી આવેા પ્રસંગ પહેલીજ વાર આવ્યો હતો.

“ આવતી કાલે પેલો અમલદાર આવશે, એને શું જમાડશે ? ”

“ શું ? ” મંછાનો અવાજ જરા તીખો અન્યો. એની અનિચ્છા કેવળભાઈએ પારખી.

“ આપણે ઘેર આજ સુધી કોઈ અમલદાર જમ્યા વગર પાછો ગયો નથી. આને પણ એવો આમલ કરવો તો પડશે ને ? ”

“ શું કરવા ? આજનો સમય જુદો છે. આવા મૂવા ઘણા ય આવે, એમાં આપણે શું ? ”

“ પણ એમ તે કાંઈ ચાલે ? ” મંછાને મનાવતા મૃદુ અવાજે કેવળભાઈ બોલ્યા. આ નવી આપદા ઝિભી થઈ હતી.

“ કેમ ન ચાલે ? પછી આ ગામલોક શીટકાર વર્ષાવશે, અલિષ્કાર કરશે એ કોણુ વેઠશે ? કદાચ તમારે તો ડીક છે કે અહીં તહીં બહારગામ રખડયા કરશે, પણ મારે રોજ તેમની સાથે બેસવાનું રહ્યું—એમની ટીકા સાંભળ્યા કરવાની. એ નિંદા મારાથી સહન નહિ થાય. તેમાં ય મંચુને મારે પીપળા વેરે નથી પરણાવવી. એને વર કોણુ દેશે ? આ બધાને વિચાર કર્યા વગર અમલદાર આવે છે માટે જમાડી દેવાની સીધી વાત કરો છો ! ” મંછાનો ગુસ્સો વધ્યો હતો. પણ તુરત જ એ નરમ પડી બધ, એની આંખમાં આંસુ આવી અયાં. મંછા પાછી બોલો :

“ તમને પડે લાગું છું કે આપણે આ વાત માંડી વાળીએ. એ મળીને એને ઠેકાણે જશે. પણ ગામલોક સાથે આપણે વેર નથી બાંધવું. ”

કેવળભાઈ થોડીવાર અનુત્તર રહ્યા. હવે કષ્ટ દહીલ કરવી એ તેમને સમજાતું નહોતું.

“ તો સારું ! ચાલ ચાનાસ્તો તો કરીશ ને ? ”

“મારું કશું માનેા તો કશું જ નથી કરવું. આપણા છોકરાં પર ગોળી ચલાવનારને માટે કશું ય બનાવતાં મારો હાથ નથી જીપડતો; મારું ચાહે તો એ ઘરમાં આવે તો આ સાંભેલું એના માથામાં મૂકું.”

વાત તો સાચી હતી. પણ ઘરની ખાનદાની, અમલદારનો ડર...

“તો મારે કરવું શું?” કેવળભાષના અવાજમાં અસહાયતા હતી.

“એમ કરો, માસ્તરકાકાને બોલાવી પૂછો. એ રસ્તો જરૂર સૂઝાડશે.”

વાત સાવ સાચી હતી. આવા પ્રસંગે જોષ્ઠતારામ માસ્તરની અક્કલ જ કામ કરી શકે, એ વિશે કશી શંકા નહોતી. આવી આપત્તિવેળાએ એમની અક્કલે જ અનેકને ઉગાર્યા હતા. એમનું નામ યાદ કરવા માટે એમણે મંજાનો મૂંગો આભાર માન્યો.

“રધા!” એમણે રાવણીયાને ખૂસ મારી.

“કેમ કાકા?” રધો તુરત આવ્યો. એને મન તો કેવળભાષ હજી ય મુખી જ હતા.

“જા જોઈએ, માસ્તરને ઝટ બોલાવી લાવ.”

“અત્યારે જ કે?”

“અગધડી. કહેજે કે મુખી અત્યારે જ બોલાવે છે. ખાસ અગત્યનું કામ છે.”

રધો ગયો, અને માથેથી એક મોટો બોજ જીતર્યો હોય એમ મુખીએ મ્હોંમાં હોકાની નળી લીધી.

પ્રકરણ બીજું : ∴ ∴ માસ્તર

જોધતારામ માસ્તર ગાદી તકીએ અઢેલી બેઠા હતા ત્યાં રંધો આવી પહોંચ્યો.

“ માસ્તર સા’બ ! મુખી બોલાવે છે.”

“ સારું.” માસ્તરને પહેલાં તો મુખીનું તેડું ખાસ અમત્યનું ન લાગ્યું. એમણે નીચા મ્હોંએ જવાબ આપ્યો, અને પોતાના જીવનસાથી સમા પાનના ડાબલામાંથી સૂડી કાઢી સોપારી કાતરવા માંડી.

“ અબઘડી બોલાવે છે. કશું છે કે તેડીને આવ.” રંધુ અકળાયો.

માસ્તર બિભા થયા. મુખી ખાસ કામ વગર આવેા ઉતાવળનો સંદેશો મોકલે નહિ, એની તેમને ખાતરી હતી. એમણે મુખીનું મગજ અને એમાં ચાલતી ગડમથલ કળવા પ્રયત્ન કર્યો. ગામના વાતાવરણથી માસ્તર અપરિચિત નહોતા. ગામમાં બનેલા સર્વ બનાવો અને તેના પરિણામરૂપે આવેલ પોલીસપાટી વિશે માસ્તરને સંપૂર્ણ જાણ હતી. એ મુખીનું, ગામનું ભાવિ કળવા-સમજવા-પ્રયત્ન કરતા હતા.

“ અંબુ !” એમણે પોતાના છોકરાને ખૂબ મારી : “ મારું મહેરણુ જરા લાવતો. મારે મુખી પાસે જવું છે.”

પહેરણુ પહેરતા માસ્તરની નજર સામે ચિત્રસૃષ્ટિ ખડી થવા માંડી: સંખ્યાના હૃદયના વશોવાટના રંગો જેવી, ચિત્રવિચિત્ર, કરુણ, બયાનક—

માસ્તર માટે આ અનુભવ સાવ નવો નહોતો. સરકારી નીતિરીતિનો, કાવાદાવાનો અને દમનનો અનુભવ એમણે ૧૯૩૨ દરમ્યાન કર્યો હતો, અને લોક પર ગુજરેલો ત્રાસ તેમણે આંખે નિહાળ્યો હતો. ધોળે દહાડે જપ્તીઓ આવતી, માલમિલકત હરાજ થતી, ભિમા પાક પર પોલીસપહેરો મૂકાતો. પોલીસ આવીને ગામમાં રંગડ કરતી, ઘરડા માણસને પરહેજ કરવામાં આવતા, જુવાનોને પીટવામાં આવતા, સ્ત્રીઓની નિર્લજ મશ્કરી થતી. ને છતાં લોકો ડગ્યા નહોતા, એ બધું એમણે પાંડે જોયું હતું.

પણ આ વખતે સરકાર કદાચ આટલું જ નહિ કરે. જે જે ગામોમાં પ્રતિકારનો પાંચજન્ય શાંખ ફૂંકાયો હતો, જ્યાં જ્યાં સરકારી સત્તાનો ઇન્કાર થયો હતો, ત્યાં ત્યાં બૂખ્યા વરુની માફક સરકારી પોલીસ તૂટી પડી હતી. આખાલવૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ સૌને કશા ય ભેદભાવ વગર આ જંગલી જુલમના ભોગ બનાવવામાં આવ્યા હતા. કોઇની ખોપરી તૂટી હતી, કોઇના હાથપગ ભાંગ્યા હતા. ગોળીયાર એ તો સામાન્ય રોજિંદો વ્યવહાર બની ગયો હતો. એમણે સરકારી ^{રોજિંદો} ~~મોજિંદો~~ યીનમાં ગુજરવામાં આવતા જપાનીસ જુલમોની કહાણી અનેકવાર વાંચી હતી: “સ્ત્રીઓ પર સિપાઇઓ અત્યાચાર ગુન્હરતા, ગામડાઓ સળગાવી દેતા આ ફાસીસ્ટ જુલમખોરોના કરતૂટોની કહાણી કેવી રીતે વર્ણવી શકાય ?”

હા ! સરકારે આદરેલા જુલમની સાચી કહાણી વર્ણવવા માટે ક્યાંથી લેખિની લાવવી ? કાળામાં કાળી શાહી પણ એનો ચિતાર કરવા શક્તિમાન નથી બનતી !

ગામના ભાવિનો વિચાર આવતાં મારતર જરા કંખ્યા. એમને મહાભારતનો એક શ્લોક યાદ આવ્યો.

આ જીવનમાં સુખ કરતાં દુઃખ અધિક છે. અને કુરુક્ષેત્રની બચાંકરતા પણ સાથે જ ખડી થઈ ગઈ. એમણે જાણરા બહાર પગ મૂકતાં જ પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું “પ્રભુ! તું સહાય થજે.”

જોષ્ઠતારામ મહેતાજી ગામના વતની નહોતા છતાં, ગામના વતનીઓએ તેમને પોતાના સ્વજન તરીકે જ અપનાવ્યા હતા. અમદાવાદ જીલ્લાના એક નાના ગામડાના એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એમને જન્મ થયો હતો. ગામમાં જ યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરતાં સાત ધોરણ પૂરાં કરી વર્નાક્યુલર ફાઇનલની પરીક્ષા આપી દીધી કે તુરંત જ એક યજ્ઞમાનની-એ લોકલમેડના સભ્ય હતા-વમથી માસ્તર નિર્માઈ ગયા.

માસ્તર થયા પછી એમની બદલી બેત્રણ ગામોમાં થઈ. પણ પછીથી કટોદરા ગામે એ રથાયી થઈ ગયા. આ ગામમાં આવ્યા ત્યાંસુધી એ અવિવાહિત હતા. આવ્યા પછી એમણે લગ્ન કર્યાં. ગામ તેમને આશિર્વાદરૂપ-શુકનરૂપ-તોવડયું.

માસ્તરની પ્રતિષ્ઠા ગામમાં ધીરે ધીરે જામવા લાગી. લોકો કાગળપત્ર તેમની પાસે વંચાવવા, લખાવવા આવતા; કોષ મુદ્રત બેવડાવવા આવતું; કોષ કુંડલીઓ કે જન્મશાક્ષર કરાવવા આવતું; કોષ ગ્રહની પત્રોત્તિ દૂર કરાવવા ક્રિયા કરાવવા આવતું, કોષ તર્પણ ક્રિયાઓ કરાવવા આવતું; માસ્તર બધી બાબતોમાં પારંગત હતા. અને ગમે તેનું કાર્ય કરી આપવાની ના પાડતા નહિ. એમણે યજ્ઞમાનવૃત્તિ છોડી દીધી હતી. પણ લોકો શુભપ્રસંગે કે ધર્મ પ્રસંગે એમને વિસરતા નહિ. આવા તમામ પ્રસંગો માસ્તરની હાજરી વગર સંભવી શકતા જ નહિ.

એમની બ્યવહારકુશળતાનો લાભ અનેક પ્રસંગોએ ગામ લોકને મળ્યો હતો. ગામના કૂવાનું પાણી ગળાવવાનું હતું, ત્યારે માસ્તરની આ કુશળતા પહેલીવાર અપમાં આવી.

“આ કલેક્ટર ગામ આમળથી જવાનો છે. એને હારતોરા કરો. કુવાના હવાડાનું એને હાથે ઉદ્ધાટન કરાવો. અને સાથે જ મંજણી કરશો તો તુરત કામ થઈ જશે.” એમણે માર્ગ બતાવ્યો. અરજ તૈયાર કરી આપી, બે ચાર ઠેકાણે કામગીરી લખી નાંખ્યા, અને લોકોનું કામ પતી ગયું. લોકોની એમના પર શ્રદ્ધા બેસી ગઈ.

૧૯૩૦ ની હડત આવી ત્યારે ય માસ્તરની શક્તિનું દર્શન લોકોને થયું. એમણે ગીતો રચ્યાં. લોકકંઠે તુરત ચઢી ગયે તેવાં સરસ ગીતો એ છોકરાંને ગોખાવતા અને સરઘસમાં તેમને ફેરવતા. અહાસભાવાદી કાર્યકરો સાથે એ પોતે આળુઆળુના ગામડાઓમાં ફરવા જતા. લોકોને શાસ્ત્રોના, પુરાણોના દાખલા આપી, સ્વરાજ્યની વાત કરતા. શહેરમાંથી કામ કરવા આવેલા જુવાનીઓ તેમની વાત કરવાની આવડત પર મુગ્ધ હતા. થોડા દિવસ તો એમણે અવિરત શ્રમ લઈ લોકજગૃતિ વ્યાપ્તવા પોતાનો ફાળો આપ્યો.

પણ એમાં જ એમની કસોટી થઈ. લોકલબોર્ડમાંથી એમના પર લીકાફો આપ્યો : “તમે કોંગ્રેસની ચળવળનો પ્રચાર કરો છો એવું તમારી બાબતમાં લખાણ આવ્યું છે. તમે છોકરાઓને બરાબર બજાવતા નથી. એમને ગમે તેવા રાજ્યદ્રોહી ગીતો ગવડાવો છો, સરઘસો કઢાવો છો, ગામડામાં જઈ સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરણી કરો છો. આ બાબતમાં તમારે તાબડતોબ જવાબ આપવા હાજર થવું.”

માસ્તર માથે બારે સંકટ આવ્યું હતું. આ લીકાફો વિશે એમણે ગામમાં ફેરવે વાત કરી નહોતી; પણ, જવાબ આપવામાં એમને સાચે જ મૂંઝવણ થઈ. સાચો જવાબ આપતાં નોકરી જવાનો ડર હતો, અને ખોટું બોલવામાં અધર્મના આચરણનો ભય હતો. ભગવાન મનુએ પાંચ પ્રસંગોએ અસત્ય બોલવાની છૂટ આપી હતી. એમાં એક પ્રસંગ પ્રાણીપણ્યનો હતો. પણ આવા પ્રસંગને એ કશામાં મૂકી શકાય ખરો?

મનમાં અનેક વિચારો ઘૂંટતા ઘૂંટતા એ શાળાઅમલદાર પાસે આવ્યા ત્યારે તેમની મડલાંજ ચાલુ હતી. છેક અંત ઘડી સુધી કશો નિર્ણય કરી ન શક્યા. આખરે ‘જે સૂઝશે તે કહીશ, પણ ખોટું બોલી અધર્મમાં નહિ જ પડું’ એવી ગાંઠ વાળી અમલદારની ઓદિસમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો.

એમને જોતાં જ પ્રશ્નોની ઝડીઓ શરૂ થઈ.

“તમે ચળવળમાં ભાગ લો છો એ વાત સાચી?”

“હા સાહેબ.”

સાહેબ ચકિત થઈ ગયા. આવો સીધો જવાબ મળશે એવું તેમણે માન્યું નહોતું. માસ્તર ના પાડશે, આજીજી કરશે, ગળમળા થઈ જશે, રૂના પૂમડાની માફક પોચા બની જશે, એવું એમણે માન્યું હતું.

“આનું પરિણામ શું આવશે તેની ખબર છે! તમે એક રીતે સરકારી નોકર રહ્યા. તમે એના વિરુદ્ધ કવિતાઓ રચો, લોકોને ઉશ્કેરો. એની નોકરી તમે કેવી રીતે કરી શકો?”

“મેં તો સાહેબ! આમાં જનહિતની પ્રવૃત્તિ માની ભાગ લીધો છે. ગીતામાં પ્રાણી માત્રના હિતને જીવનધર્મ ગણાવ્યો છે. મેં એનું જ અનુસરણ કયું છે.”

સાહેબને આ મૂર્ખ પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરતા માનવીની વાત સાંભળી હસવું આવ્યું. કહ્યું: “માસ્તર, તમે કૃષ્ણ ભગવાનની નોકરી નથી કરતા, પણ અંગ્રેજ સરકારની કરો છો. તમારે ગીતાના કાયદા નથી પાળવાના, પણ સરકારના કાયદા પાળવાના છે.”

માસ્તર અનુત્તર રહ્યા.

“જુઓ માસ્તર! હું ખાલી કડક થવા માંગતો નથી, પણ તમારે કરેલા કામ બદલ માફી માંગવી પડશે, અને ફરી આવું નહિ કરવા માટે બાંહેધરી આપવી પડશે. જો એમ નહિ કરો તો મારે સાચારીથી રજા આપવી પડશે.”

માસ્તરની આંખ આંખ ધર, બૈરીછોકરાં દોડી આવ્યાં. નોકરી સિવાય આજીવિકાનું અન્ય સાધન એમની પાસે નહોતું. છતાં માફી માંગવાનું, માથું ઝુકાવવાનું કામ પણ બને એમ નહોતું. જે કામને એમણે ધર્મરૂપ માની એનું આચરણ કર્યું હતું, એ માટે માફી માંગવામાં એ કૃત્ય પાપમય હતું, એવો સ્વીકાર કરતાં દિલ આંચકો ખાતું હતું, એ માટે દીલગીરી પણ શી રીતે વ્યક્ત થાય ? ગીતામાં અર્જુનની ધર્મઅધર્મ શંકામય સ્થિતિનો એમને ખ્યાલ આવ્યો. સાથે શ્રીકૃષ્ણનો બોધ પણ એમણે યાદ કર્યો. તેમનો સંકલ્પ દઢ થઈ ગયો.

“સાહેબ ! માફી તો કેવી રીતે માંગુ ? આવું ન જ થઈ શકે એવું તો મેં માન્યું નહોતું. આજેય એમાં મેં કાંઈ ખોટું કર્યું છે, એમ લાગતું નથી. એવો કોઈ હુકમ નહોતો, એટલે મને જે ઠીક લાગ્યું તે પ્રમાણે મેં કર્યું.”

વાત વધારે લંબાવવામાં અમલદારને સાર ન લાગ્યો. “સારું. જાવ આ વખતે તો છોડી દઉં છું, પણ ફરી આવું કાંઈ ન કરતા.”

માસ્તરે મનમાં ને મનમાં ઇશ્વરનો પા'ડ માન્યો.

એ દિવસે ગામમાં પાછા ફરતાં જ એમણે જીવનનો ભાવિ રસ્તો વિચારી લીધો. સભા સરઘસમાં પ્રત્યક્ષ હાજરી હવેથી પોતે નહિ આપે. આસપાસના ગામડામાં જીવાંનીઆ સાથે ફરવા નહિ જાય. તમામ બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી બેશે. પણ પોતાનાથી બને તેટલી તમામ પરોક્ષ મદદ એ આ ચળવળને કરશે. શિક્ષકનું કામ વિદ્યાદાન કરવાનું છે, કાર્યની પ્રેરણા આપવાનું છે.

સાંજની સભામાં એમની ગેરહાજરી તરી આવી. લોકોને થયું કે કાંઈક બન્યું છે. રાતના ગામના આગેવાનો માસ્તરને ઘેર ગયા.

“કેમ માસ્તર ! આજે કાંઈ સભામાં ન પધાર્યા. અમે તો માનતા હતા કે તમે આવીને પેલું ગીત સંભળાવશો. ‘પોરો રે આવ્યો સંતો પાપનો, ધરતી ભાગે છે ભોગ’ બહુ દિવસથી સાંભળ્યું નહોતું. કેમ કાંઈ તબિયત ઠીક નથી કે શું ?” રામશંકરે પૂછ્યું.

“ ના રે બાઈ ! કાપાને તો શું થવાનું છે ? એમ જ ન આવ્યો. આવતી કાલથી કથા માંડવી છે. તે કરતાજ સમા કરતો હતો અને આ આખ્યાનો ફેંદતો હતો. ઘણા વખતથી ટેવ ભુલાઈ ગઈ છે. એમ થયું કે ચાલો કથાવાતાં માંડી બોકને સમજાવીએ.”

ખીજે જ દિવસે મંદિરમાં કથા બેઠી. માસ્તરની કથા કહેવાની, ઢ્રષ્ટાંતો ચત્રાવવાની ઢગ અનેખી હતી. એમની શૈલી રંજતવાળી અને જીરસો પ્રેરે એવી હતી. હેડંબા રાક્ષસનો વધ કરતા કે દ્વઃશાસનની છાતી ચીરી અદ્દકાસ્ય કરી બોહી પીતા ભીમનું કે ભીષ્મ દ્રોણ સામે સંગ્રામ માંડતા અર્જુનનું વર્ણન જ્યારે એ કરતા ત્યારે સભાસ્થાન ચમકી ઊઠતું. શ્રોતાઓ જમાએથી અડધા બેઠા થઈ જતા. આખ્યાનોમાંથી ઢ્રષ્ટાંત-બોધ-તારવવાનું એ ચૂકતા નહિ. વર્તમાન-યુગની ઘટનાઓ સાથે ઘટાવતા એમને આવડતું હતું. ગામમાં ભરાતી સભાનું સ્થાન કથાએ લીધું, ને પ્રજા નવીન જગૃતિ અનુભવવા લાગી. માસ્તરનો હેતુ આ કથા મારફતે સરવા લાગ્યો ને લોકોને થયું કે માસ્તરે કશાકમાંથી ઉગરવા આ વધારે ઉચિત રસતો લીધો છે.

એ પછી માસ્તરે ચળવળનાં સીધો ભાગ કદી ન લીધો. પણ લોકમાનસનો પાનો ચઢાવનાર કોંક પ્રેરણામૂર્તિ એ બની ગયા. ૧૯૩૨માં જ્યારે ગામ પર સંકટોની ઝડી વર્ષવા માંડી ત્યારે મગજની સ્વસ્થતા ગુમાવ્યા વગર એ લોકોના વિસામા સમાન હતા. કેટલાક યજમાનના ઘરમાં એમણે છાનુંમાનું સીધું મોકલી આપ્યું. કેટલાકની આગર પણ એમણે સાચવી લીધી.

માસ્તર જ્યારે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે, એ પાછા પોતાને ગામ જવા ઉત્સુક હતા. પણ લોકોએ ના પાડી.

“ ના માસ્તર ! આ જ તમારું ગામ. તમે હવે અહીંથી નહિ જઈ શકો. અમે તમને જવા પણ નહિ દઈએ.”

“ અરે બાઈ ! મારી નોકરી પૂરી થઈ ગઈ. અજાણની બેજુદેણ હતી ત્યાંસુધી રહ્યા. હવે તો જવુંજ જોઈએને ?”

“ના માસ્તર ! તમારી લેણદેણ પૂરી થઈ મઈ હશે. પણ તમારી નથી પૂરી થઈ. આવો સંબંધ છોડી તમે ત્યાં જઈને હવે આ ઉમ્મરે નવો સંબંધ બાંધવાના શું ?”

“પ્રભુ ભક્તિ કરીશું. પેલી જમીન છે તે ખેડાવીશું.”

“અહીંયાં પણ ક્યાં ભગવાનનું ભજન નથી થતું ? ને જમીન તો માસ્તર તમે આપી, બસ !”

માસ્તરને રહેલું પડ્યું. વતનનો સાદ ત્યાં જ સંબળાઈ ગયો. મામના વડેરાઓમાં ય અમરશ્યાન માસ્તરને ત્યારથી પ્રાપ્ત થયું. મામની પ્રત્યેક બાબતમાં એમની સલાહ શિરોમાન્ય થતી.

માસ્તરને જીવરામાં પગ મૂકતા જોઈ કેવળભાઈ બિભા થયા.

“આવો માસ્તર તમારી જ વાટ જોતો હતો.”

“તમારું તેડું આવતાં જ આવ્યો મુખી ! સમજ્યો કે આ બધા વળગી છે તે સંબંધમાં કાંઈક હશે.” ચાખડી ઉતારતા માસ્તર બોલ્યા.

બંને ગાદી પર બેઠા. કેવળભાઈએ તુરત વાત શરુ કરી.

“પેલો અક્સર કાંત્રે મળવા આવવાનો છે. એનું કામ તો તમે સમજ્યા જ હશે. શું કરવું તેની મને સૂઝ પડતી નથી. પકડી જાય તો નિરાંત થાય. પણ પકડશે નહિ, અને ગામલોકને હેરાન કરવામાં મારો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરશે. ના પાડીશ, તો ય જુલમ કરતો અટકવાનો નથી, અને હા પાડીશ તો ય એનો જુલમ ઓછો કરી શકવાનો નથી. મારે કરવું શું ?” કેવળભાઈએ મૂંઝવણને આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી.

“કાંઈ નહિ. જે કરીએ છીએ તે ક્યેં જ જવાનું. આમાં બહુ હાથારંગી થયે ચાલવાનું નથી. કહેવાનું કે મારાથી કાંઈ ન બની શકે. મામલોકના પૂર આગળ હું કેવી રીતે હાથ દઉં ? હાથ

દેવા જાઉં તો મારા જેવાને ક્યાંય હિડાડીને ફેંકી દે. થઈ ત્યાં સુધી સરકારી નોકરી કરી. એ વફાદારીનો બદલો ખીજે કાંઈ ન મળે તો આ લપમાંથી મુક્ત રાખો એટલે બસ. ”

“ પણ એમાં તો એ વધારે હિંમત. ” ફેવળભાઈની બચસાત શમી નહિ.

“ એમાં આપણે શું કરીએ ? એમના પાપ એમના માથામાં જ વામશે. ફાવે તેમ રંગડ કરે છે, જરા જેટલી ય લાજ શરમ હવે રાખતા નથી. ” માસ્તરના કપોલપ્રદેશ પર કોંઈની દ્રઢ રેખાઓ તરવરી રહી.

“ એને સાફ સાફ કહી દેવું, એવો તમારો મત છે, માસ્તર ? એમાં તો એ આખા ગામને...” ફેવળભાઈ વાત પૂરી કરતાં ખમચાયા.

“ આખા ગામને શું કરશે ? ” માસ્તરની બકુરી સંજોગાઈ. “ બાળા મૂકશે એમ ને ? ગાળાએ ઊરાડશે એમ ને ? એ સીતે લોક નમશે, શરણું આપશે એમ જો એ માનતો હોય તો ખાંડ ખાય છે. ગામ બળશે પણ જુરસો નહિ બળે. ” બોલતાં બોલતાં માસ્તરના અવાજમાં નવી શક્તિ પેદા થઈ હોય એમ અવાજ વધુ સ્વસ્થ બન્યો.

“ તમને મુખી ! મહાભારતની કથા યાદ આવે છે ને ? પાંડવોને રંગડ કરવામાં કૌરવોએ કશી બાકી રાખી હતી ? રાજપટ છીનવી લીધું, દ્રોપદીનું અપમાન કર્યું, વનવન રઝળાવ્યા, કપટ રમ્યા, કુરુક્ષેત્રમાં એમની સામે અઢાર અક્ષૌહિણી સેના રજૂ કરી. શું પરિણામ આવ્યું ? કૌરવોનો વિનાશ જ થયો. હું તો ધમ્મું છું કે એ આવા જુલ્મો કરે, આવું પાશવી તાંડવ આદરે, આવો અધર્મ કરે. હજુ ય કોકના મનમાં આ સરકાર તરફ આદર રહી ગયો હશે, એની ન્યાય બુદ્ધિમાં વિશ્વાસનો અંશ રમતો હશે, આવા બોળીયા-ઓનો અંત આવશે. આપણે વધારે મક્કમ અને મજબૂત બનશું. આપણા એક ગામમાંથી હજારો ગામ ઊભાં થશે. એની આગ આ

સરકારથી નહિ જીવવાય. અને એને જ આખરમાં તો ભરખી જશે.” માસ્તર બોલતા બોલતા ટટાર બન્યા. એમનામાં યૌવનનો જીરુસો વસંતના નવસુગંધિત પુષ્પની જેમ પાંચરતો હતો.

“તમને મુખી! ભરમાસૂરની વાત યાદ છે ને? એણે દેવ પાસે વરદાન માંગ્યું. ‘જેના માથા પર હું હાથ મૂકું, તે બાળાને ભરમ થાય.’ એ પોતાના જ માથા પર હાથ મૂકી આખરે તો બળી મૂચો. આ સરકારની પણ એવી જ ગતિ થવાની છે. જરા સંધ, શિશુપાળ જેવા અધર્મી રાગઓનું રાગ્ય લાંબો સમય ટકતું જ નથી. આ સરકારના આસનના પણ એવા જ હાલ થશે, એના અધર્મનો અંત આપણે આણવો જ પડશે, આ વખતે નહિ તો ભવિષ્યમાં. એ વખરે આપણો જીવનને ટકવા માટે અન્ય કોઈ આરો નથી.”

માસ્તરના પ્રેરક ઉદ્દેશોધને વાતાવરણમાં ચમકારો આણ્યો. કેવળભાઈની વિભાસણુ, -મૂંઝવણુ-ખિલાડીને જોઈ ઊંદર ભાગી ગય, એમ એમની દૂર થઈ ને લડતનો જીરુસો પ્રતીત થયો. ખેતરમાં પવન અનાજમાંથી કણસલા દૂર કરે તેમ, માસ્તરના આ શબ્દોએ એમનો વિષાદ દૂર કર્યો.

“તમારી વાત સાચી છે, માસ્તર! આ વખતે તો આ બધાને રોકડું સંભળાવી દેવું પડશે કે તમે ચાલ્યા જાવ. તમારું અમારે કામ નથી. આપણો સંબંધ હતો. હવે અમે નહાઈ નાખ્યું છે.”

માસ્તરે સંતોષપૂર્વક શ્વાસ લીધો. એ ઊભા થયા, પણ ખારણા આગળ આવી અટક્યા.

“એ કાલે સવારે આવવાનો છે કે?” માસ્તરના મગજમાં કોક વિચાર-રેખાના પગલાં પડ્યા હતા.

“હા! માસ્તર! કેમ?” માસ્તરનો વિચાર કળવા કેવળભાઈએ પ્રયત્ન કર્યો.

“હું આવીશ આપણે સાથેજ વાત કરીશું. હું માનું છું કે એમને વાંધો નહિ આવે.”

મુખી માસ્તર પર પ્રસન્ન થઇ ગયા હતા. “વાંધો આવે તોય શું ! હું બેઘડક કહીશ કે આ મારા મુરબ્બી છે, ને આપણી વાતચીત વખતે મેં જ એમને હાજર રાખ્યા છે. એમની હાજરી જો તમને ખૂંચતી હોય તો મારે વાત કરવાનું કંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી.”

જતાં જતાં માસ્તરના મોં પર સ્મિત પ્રગટ્યું. બોલ્યા: “ખીજ કાંઈ ધમાલમાં-ખાવાપિવાનું બનાવવાની ધમાલમાં-પડતા નહિ. હવેના પ્રસંગો જુદા છે. સરકાર સાથેનો તમારો વ્યવહાર પૂરો થઈ ગયો છે, એમ જાણી કશી પંચાતમાં બિતરતા નહિ.”

માસ્તરના ગયા પછી તુરતજ મંછા અંદરથી બહાર આવી. “તું જીતી. માસ્તર કાંઈ પણ કરવાની મના કરી ગયા છે.”

“હું તો કે’તી’તીજ. તમે માનતા નહોતા.” મંછાના શબ્દોમાં અભિમાન છૂપું ન રહી શક્યું.

પ્રકરણ ત્રીજું :   ∴   ∴   મુલાકાત

સ્ત્રીવારમાં આઠ વાગતામાં તો મુખીને ઘેર અવરજવર વધી પડી. એક પછી એક એમ ઘણા માણસોઆવી ગયા. મિલિટરીનો અમતદાર મુખીને મળવા આવવાનો છે, અને ગામમાં નવા અણધાર્યાં બનાવો બનશે, એવા ખબર ગામમાં ફેલાઈ ગયા હતા. આખા હિંદમાં પણ એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે વાતનો પ્રચાર થતાં વાર લાગતી નથી, તો આ નાના ગામમાં તો વાત અનેક સ્વરૂપે રજ થાય એમાં કશી નવાઈ નહોતી. કોઈકે કહ્યું : “ અફસર મુખીને છેલ્લીવાર સમજાવવા જતો હતો. ” કોઈકે કહ્યું : “ હવે ગામમાં મુખીનો છેલ્લે દિવસ ! આવતી કાલે તો એ સરકારનો મહેમાન બની જશે. ” એકાદ બે જણાએ મુખી માટે છૂપો કટાક્ષ પણ કરી દીધો : “ મુખીને તુરત લલચાવી દેશે. રાવસાહેબ બનાવ્યા કે મુખી બદલ્યા જ સમજો. ”

ગામના રિવાજ પ્રમાણે વારાફરતી મુખીને કોઈ વિશ્વાસ આપવા, કોઈ હિંમત રાખવાનું કહેવા, કોઈ દિવાસો દેવા, કોઈ શીખામણના બે વચન કહેવા, કોઈ સંબાળીને વર્તન રાખવાનું કહેવા તો કોઈ મુખીને ચકાસવા આવી ગયા.

ગામમાં મિલિટરી આવી છતાં નવાજની થઈ નહોતી એ પણ એક વિરમચકારી બનાવ જ હતો. લોકો રાખેતા મુજબ ચોરે એકત્ર

થયા. આમથી રાતે એવી અફવા હતી કે બીજે દિવસે સરવસ કાઢવા દેવામાં નહિ આવે. એવી પ્રયત્ન થતાં, ગોળીયાર સુદાં થશે. આ અંગે લોકો તૈયાર થઈને આવ્યા હતા. જુવાનીઆઓ તો મજ્જમ જ હતા. મિલિટરી સાથે તાકાત માપવા એ બધા થનમની રહ્યા હતા. એમણે રાતોરાત વડિયોને કાને વાત નાળી: “અમને મોખરે રહેવા દેજો. આવતી કાલે ગામની આખર સાયવવાની છે. સરકારને આપણું પાણી બતાવી દેજો.”

જુવાનો વાત પૂરી કરે એ પહેલાં તો એક વૃદ્ધ તાડૂક્યા ! “લો, મોટા આખર સાયવનારા ના જોયા હોય તો ! અલ્યા ગામની આખર સાયવનારા તમે કૃષ્ણ ? હજી મેં પરથી તો ધાવણ સુકાવું નથી ! અમે બધાએ શું ચૂડીઓ પહેરી છે ? સારે માટે પ્રસંગે અમને આમળ ધરે. લમનું ગોઠવવા, બાપા તમે જાવ; કાંણુ માંડવાની તો બાપા તમારા વગર ચાલે જ નહિ; અમલદાર પાસે જવાનું હોય તો બાપા તમારા વિના કૃષ્ણ આગળ ચાલ ? બધે અમે, અને હવે જ્યારે લાઠી કે ગોળીની વાત આવી ત્યારે અમે પાછળ. અલ્યા ખરે તું આખરવાળો આવ્યો છે.”

બીજા એક વડેરાએ પણ ટેકા પૂરાવ્યો. પણ એમના અવાજમાં ઊકળાટ નહોતો, શાંતિ હતી “માઈ ! જુઓ અમે તો મરવાટાણે આવી પહોંચ્યા છીએ. આમેય તો થોડાં દહાડામાં અમે મરણટાણે આવી પહોંચી જવાના. તો તો આ મોત સામું આવે છે તો અમે જ શા સારુ સામા ન જઈએ. જિંદગી તો પૂરી કરી બેઠા; એના લેવાનક તમામ દહાવાઓ ભોગવી લીધા. તમારે હજી ભોગવવાનું, જોવાનું, જાણવાનું બાકી છે; માટે હંમેશ મુજબ આ સમે પણ અમે મોખરે સારા.”

જુવાનો આનંદિત થઈને ઊઠ્યા. આવા ગામમાં જન્મ મળ્યો એ માટે એમણે પ્રભુનો પાંડ માન્યો. જુવાનો ગયા. ત્યાંતો પાછો બીજો ગૂંચવણ બધી સવાર આવ્યો. ગામની છોકરીઓએ સંધ રમ્યો.

હતો. એમણે આગ્રહ રાખ્યો હતો કે મોટેરાઓ પછી અમારો નંબર આવવો જોઈએ. “જુવાનીઆ અમારી મોખરે શાના? બધે ઠેકાણે ખેરાં જ સરઘસને મોખરે ચાલે છે. અમે પણ અમારો હક્ક સાચવવા માંગીએ છીએ.” આ હોંસાતૂસીનો પણ ધરડાઓએ વ્યવહારુ રસ્તો કાઢ્યો. એક દિવસ છોકરીઓ આગળ રહે; બીજો દિવસે છોકરાઓ. આવી વાતોમાં લગભગ રાત પૂરી થઈ ગઈ. મામના વાતાવરણમાં એકદમ તેજ આવી હતી. કોઈની આંખે નિદ્રા ચઢતી નહોતી. સૌ વેરામને ઘેર ગયા અને અંદર અંદર ટાળી લાંબી વાતો કરવા લાગ્યા. રમણ એજ દિવસે મૃત્યુ પામ્યો હતો, ને એના મૃત્યુનો બદલો લેવાનો હતો.

સવારના નિયત સમય પહેલાં તો ચોરા આગળનું નાનું યોગાન ગામસોફથી ખીચોખીચ ઊમરાઈ ગયું.

પોલીસ ચોરામાં જ ઊભી હતી. એ કેવા પગલાં ભરશે, એ વિશે કોઈને ખબર નહોતી. પણ એનો ડર કોઈને નહોતો. લોક આવ્યા ત્યારે પોલીસ તૈયાર હતી. યુનિફોર્મ પહેરી હાથમાં બંદૂક ઝાલી બાજુ હુકમની જ વાટ જોવાની હતી, અને શિકાર પર આક્રમણ શરૂ થશે એવી તૈયારી એમના મ્હોં પર લાગતી હતી.

પણ પોલીસે કાંઈ ન કર્યું. ગામ લોકે થોડેક આગળ ચાલી ‘ઇન્કિલાબ ઝીંદાબાદ’નો પ્રચંડ ઘોષ કરી સરકારને બારે શિકસ્ત આપી હોય એવો ઉદ્ધાસ અનુભવ્યો. સરઘસમાં કેવળબાઈ નહોતા આવ્યા એ બનાવ લોકોના ધ્યાન પર તુરત જ આવ્યો. ગામના આગેવાન તરીકે એમની નિમજૂક થઈ તો પણ એમની હાજરી ન હોય, એ ન ચાલી શકે, આવા સૂર તરત ત્યાં ઊઠવા માંડ્યા. રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે એક ખડતલ જુવાને આગલી હરોળમાં સ્થાન લીધું. એની પાછળ કતારો ગોઠવાઈ. વારેવારે પોલીસ ઉપર નજર ફેંકતા હતા. હવે થોડી ઘડીની જ વાર હતી. સરઘસ થઈ શશે ને થોડાકના

માયા ફૂટશે. એક જુવાને ગીત ડિપાડ્યું, ‘શરા જગજોરે, કાયર ભાજજોરે.’ સરવસે કદમ ઊઠાવ્યા.

‘મુખી આજે ગેરહાજર કેમ?’ પહેલે જ દહાડે આમ!

‘પેલો કાળમુખો એમને ઘેર જવાનો છે. એની તૈયારીમાં પડ્યા હતા.”

‘કેમ એની સરભરા કરવાની છે કે શું?’ કોઇએ કટાક્ષ કર્યો.

‘હારતો! કાયડાનો રંગ અદલાય; સ્વભાવ નહિ” ખીજાએ ટાપશી પૂરી.

એક આગેવાને આ વાતો કરનારાને ટપાર્યો. ‘લે! હવે રાખ! આવી વાત શોભે નહિ! મુખીએ કહેવડાવ્યું જ છે કે એ નહિ આવે. બાકી આમ અત્યારથી આગેવાન પર અશ્રદ્ધા લાવશે તો કામ આગળ કેમ ચાલશે. હજી તો ભારે લડત ખેડવાની બાકી છે. અંદર અંદર આમ કરશે કે ગાળો દેશે તો લડત શી રીતે લડવાના? એમાં તો ભારે એકરાગ જોઇએ. આ તો આગથી જ પંચાત માંડી દીધી.

લોકો શાંત થયા. પણ આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મોટા ભાગના લોકો સરવસ પૂરું કરી મુખીને ત્યાં વારાફરતી આવી ગયા. માસ્તર વહેલી સવારના જ મુખીને ત્યાં આવી બેઠા હતા. એ જાણતા હતા કે લોકો વાત સાંભળીને આવશે, મુખીને પજવશે. બધાને જવાબ વાળવા જેવી શક્તિ અને કાબેલિયત મુખીમાં નહોતાં, એ માસ્તર જાણતા હતા. ઘરમાં જેટલા લોકો આવ્યા તેટલાને માસ્તરે જ મુખ પર સ્મિત રાખી જવાબ આપ્યો. કોઇને ખોટું લાગે નહિ, કોઇનો મિજાજ જાય નહિ, એ રીતે, સૌમ્યતાપૂર્વક, શાંતિથી જવાબ આપતા. કટોકટીના દિવસોની હવે શરુઆત થઇ હતી, એવે ટાણે જરા જેટલો ય વિવેકદોષ થઈ જાય તો ગામની ઐક્યતા તૂટવાનો એમને ભય હતો. માસ્તર મુલાકાત વખતે હાજર રહેવાના છે, એ

વાતે પચાને સંતોષ થયો. માસ્તર હશે તો મુખી સીધા જ રહેવાના. એ કાંઈ ભરડી બેસશે તો માસ્તર જરૂર સુધારી લેશે. માસ્તરમાં ગામ લોકોએ મૂકેલા વિશ્વાસનું આ ટીકામાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું.

લોકો પોતાનું કામ પરવારી મુખીના ઘર બહાર તો ગયા, પણ બધા વિખેરાઈ ન ગયા. એ બધા મુખી-અમલદાર મુલાકાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું અદ્ભુત દ્રશ્ય ગુમાવવા માંગતા નહોતા. કોઈ પણ પ્રસંગે કુતૂહલ શમાવવા ગામલોકો ટોળે મળે જ છે. એમાં એમને આનોયિત્ય દેખાતું નથી. સહુ કોઈ આ મુલાકાતનું પરિણામ જાણવા ઉત્સુક હતું. આગ્રુબાગૂતા ઘરની પડાળીઓમાં ને આંગણીમાં, કોઈક જગેરે તો કોઈક પાટલો ઢાળીને તો કોઈ એમ જ જમીન પર બેઠા. લમની જન આવી હોય, અને વરધોડાનો સમય થયો હોય, એવો દેખાવ મુખીના ઘર આગળના માણસોના જૂથો પરથી લાગતો.

સોહનસિંહ બરોબર આઠના ટકોરે ચોરાની બહાર નીકળ્યો. એણે લશ્કરી પહેરવેશ ધારણ કર્યો હતો. આ પહેરવેશમાં વાંકડીયા મૂંછોવાળો એનો કરડો ચહેરો વધારે કડક લાગતો હતો. એણે કમરે રિવોલ્વર લટકાવી હતી. એની આગળ મિલિટરીના એ માણસો કદમ મીલાવતા ચાલતા હતા. નાની સરખી લશ્કરી ફૂલ થતી હોય એવો દેખાવ સહુને લાગ્યો.

એના પગ બરોબર મુખીના ઘર તરફ વળતા હતા, પણ ચક્રોર આંખો અને સરવા કાન પોતાનું કામ બરોબર બજાવતા હતા. મુખીના ઘરની આગળ કુતૂહલપ્રિય જનમેદનીમાં માનવસરિતાએ ધીરે ધીરે ઠલવાતી હતી. લોકોના મોં ઉપર ઉશ્કેરાટ, રોષ, વ્યગ્રતા ને કુતૂહલના સંમિશ્રિત રંગો પતંગિયાની માફક દોરાયા હતા. સોહનસિંહને લાગ્યું કે એ માણસોને સાથે લાવવામાં એણે ખૂલ નહોતી જ કરી. લોકો ધાંધલ કરી બેસે, એવો તેને ડર હતો. વાતાવરણ ગરમાગરમ હતું અને એમાં એકાદ પથર ફેંકી

વધારે ગરમ બનાવવાનું કોઈને મન થાય, એ સ્વાભાવિક હતું. સમયસર ચેતીને એણે આ તૈયારી રાખી હતી. ખાલી તોફાન કરવાની કે પ્રજાને ડરાવવાની મુદ્દતે ઇચ્છા એને નહોતી. સમજૂતિથી, કળથી કામ ઉઠેલવાની ઉમ્મીદ હતી એ સેવતા હતો. પણ સાથે સાથે વધારે પડતો ઢીંસો દેખાવા પણ તૈયાર ન હતો. એક વાર પ્રજામાનસ ઉપર આવી છાપ પડે તો આખા નાના પોલીસદળ સાથે મુસીબતના કળણમાં ઊતરી જાય એવો સંભવ હતો. સમજૂતિ અને કડપ બંને દાવ સાથે અજમાવવાની રાજકીય દક્ષતાની નીતિનો એણે અમલ કર્યો. એના મગજમાં યોજનાના અંકુરો ફૂટ્યે જતા હતાં. મુખીને આવવાની વાત એણે મગજમાં ગોઠવી રાખી હતી. એ ન માને તો કેવી ધમકી આપવી, અને આખરે ગામને નમાવવા કેવા પગલાં ભરવાં, એવી ગણતરી ઝડપભેર એના મગજે કરી નાંખી. એક લશ્કરી અમલદાર તરીકે આવી જવાનુંદારી એના શિરે પ્રજામાનસે આપી હતી. એની સફળતા નિષ્ફળતા પર, લશ્કરમાં મુશીબતે મળતા પ્રમોશનનો આધાર હતો. એણે ચારે બાજુ દષ્ટિ ફેરવી લીધી. લોકો સળવળતા હતા. એમની આંખમાં તોફાનના વિજળીયમકારા એણે જોયા. માણસોને એણે બારણા આગળ ઊભા રાખ્યા... “તુમ ઇંદરે, કીસીકો અંદર મત આને દો.” એણે હુકમ આપ્યો. મુખીને એ એકસો જ મળવા માંગતો હતો. બીજા કોઈના વિક્ષેપથી એને દૂર રહેવું હતું “અચ્છા સા’બ.” સલામ કરીને પોલીસે મુખીના બારણા આગળ સ્થાન લીધું. લોકોમાં ધીમે ગળુગળાટ શરૂ થયો: મધપૂડાને ધૂમાડાની સે’ર સ્પર્શે ને માખીઓ ગળુગળાટ કરે એવો.

સોહનસિંહે અંદર પ્રવેશ કર્યો કે મુખી તેને સામા લેવા ગયા. માસ્તરની સૂચનાથી મુખીએ ખુરશીઓ મૂકાવી રાખી હતી.

‘આવો,’ એમ કહેતાં જ મુખીથી ‘સા’બ’ શબ્દ અનિચ્છાએ ઉમેરાઈ ગયો. સાહેબ કહેવાની એમને ઇચ્છા નહોતી. પણ વર્ષો જૂની ટેવે છેક છેલ્લી ઘડીએ બળવો પોકાર્યો. માસ્તરે એમને પહેલેથી જ

ચેતવી રાખ્યા હતા. ‘ જો જો, મુખી ! આ ચાર બદામના સપાઇસપરાંને ખાલી વધારે પડતું માન આપવાની જરૂર નથી. એને સાહેબ કહી સંબોધવાની જરૂર નથી. એ દિવસો હવે ગયા છે. એ લોકો તમને સાહેબ કહીને ક્યાં સંબોધે છે ? તમે તો હવે સરકારના મુખી મરી ગયા છો.’ પણ માસ્તરની સૂચના આખરે તો એળે જ ગઈ. ખુરશી ઉપર બેઠેલા માસ્તરની બુકટિ સંકોચાઈ. એમને શરૂઆત મંગલસૂચક ન લાગી.

સોહનસિંહે ઘરમાં આવતાં જ એક અફસરની અદાથી ચારે તરફ નજર કરી. ચાર ખુરશીઓ પડી હતી. એકમાં એક આદમી બેઠેલો એણે જોયો.

‘ આ કોણ છે ? ’ શંકાશીલ અવાજ એણે પૂછ્યું.

“ એ અમારા માસ્તર છે. ” મુખીએ જરા અશ્રદ્ધાપૂર્વક જવાબ આપ્યો. અમલદાર ચિડાઈને માસ્તરને કદાચ કાઠી મૂકશે, એવો ભય એમને વ્યાપ્યો. મુખી સ્વસ્થતા ધારણ કરી બોલ્યા:

“ કેમ આવ્યા છો ? ”

“ તમારી એકલાની સાથે વાતચિત કરવા આવ્યો છું. ” ધરાદો રપટ શબ્દોમાં “જણાવતો હોય એમ સખ્ત અવાજે સોહનસિંહ બોલ્યો.

મુખી થોડા શિમાવિયા થયા.

“ પણ સાહેબ, તમારી વાત સાચી, અમારી બધી બાબતમાં માસ્તર સદા હાજર જ રહે છે. એ ન હોય તો મારે બોલાવવા પડે. ગામલોકો તેમની સલાહ વગર આગળ પગ મૂકતા જ નથી. ગામ અંગે તમારે વાતચિત કરવાની હશે એમ હું માનું છું. તો એમની હાજરી વગર આપણે કેવી રીતે વાતચિત કરીએ ? તમે મને પૂછો; હું કંઈ જવાબ વાળું, ને પછી તમે મને કહેા કે ગામ લોકોએ મારું કહ્યું ન કયું. માટે જ એમને અહીં બોલાવી રાખ્યા છે. ”

ગામમાં ગમે તે અમત્તદાર આવે પણ માસ્તરની હાજરી બધી આવડતમાં હોય જ. એમના વગર અમારાથી કાંઈ થાય જ નહિ.” આ બધી દલીલો મુખીને આપોઆપ સૂઝી ગઈ. એમનો અવાજ પણ દબ થઈ ગયો. મુખીએ માસ્તરની આવશ્યકતાની છેલ્લી દલીલ કરી લીધી : “ગામ સંબંધે જે વાતચિત ન કરવાની હોય તો એમને વિદાય કરી દઉં.”

માસ્તર વાત સાંભળી પ્રસન્ન થયા હતા. મુખીએ અમત્તદારના મોં પર મૂંઝવણ નિહાળી, અને પોતાની આવી કાબેલિયત માટે થોડીક આત્મપ્રશંસા પણ મનમાં જ કરી લીધી.

‘અચ્છા!’ અમત્તદારી ઢાંચે સંમતિ આપતાં સોહનસિંહે પુરશી પર સ્થાન લીધું. કમ્મર પરથી રિવોલ્વર કાઢી એણે ટેબલ પર મૂકી. રુઆબ દર્શાવવા આણેલી રિવોલ્વર પોતાની મહત્તા સમજતી હોય તેમ માસ્તરના સામે મોં તાકીને ગોઠવાઈ. તુચ્છકારની એક સ્મિત રેખા માસ્તરના કરચલીઓ વાળા મોં પર દોરાઈને વિચીન થઈ ગઈ. પેલી તુંડમિગજી, અભિમાની રિવોલ્વરની એમને ક્યાં ગણુના જ હતી !

“જુઓ!” અમત્તદારી અદ્યત્થી સોહનસિંહે મુદ્દાસર વાત આરંભી. એ સીંધી વાત કરવા જ આવ્યો હતો. એને મુદ્દાને આડો-અવળો ઘૂંટતા આવડતો નહોતો. “આ ગામમાં હું શેને માટે આવ્યો છું, એ તો તમારી સમજમાં બિતરી ગયું હશે. અહીંયાં થતા અશાંતિ, તોફાનોને કુદ જિંમ્મેદારી મારા પર લાદવામાં આવી છે. મને તમામ લશ્કરી સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી છે, અને શાવે તે કરવાની છૂટ મને છે. કોઈ પણ કાયદાનાં બંધન મને નડતા નથી, મને કોઈ પૂછનાર નથી. આ ગામમાં સર્વસત્તાધીશ તરીકે મારી નિમણૂંક કરવામાં આવી છે.” સત્તાની ગણુત્રી કરાવી, એની અસર જેવા એ થઈયો; પણ પહેલા જ દાવમાં માસ્તરે એને શિકસ્ત આપી દીધી. “આટલા બધા હુકમ લાઈને આવ્યા છો, તો કોનો હુકમ લેવા અટક્યા અમત્તદાર? અમારો તો એમાં હુકમ કરવાનો, કે આપના કાર્યમાં

અનુમતિ આપવાનો, કે સૂચના કરવાનો અધિકાર નથી. તમારે જે કરવું હશે એમાં અમને પૂછવાના પણ નથી, તો પછી બીજી વાતચિત કરવાનો અર્થ પણ શો? આટલું જ કહેવાનું હોય તો અમે સાંભળી લીધું. આપ રાવણ જેટલી સત્તા ધરાવો છો, એનો ખ્યાલ અમને આવી ગયો. એથી વિશેષ જે કાંઈ કહેવાનું ન હોય તો અમે જીડીએ.” માસ્તરના શબ્દોમાં રોષ હતો. સોહનસિંહ આ ઉદ્વેગતાથી દંગ થઈ ગયો. માસ્તરે મુખી સામું જવાબ સારું બોલ્યું. મુખી એમની મદદમાં આવ્યા. એમણે વાત આગળ લાંબાવી : “ તમે એમ ઈચ્છો છો કે અમે તમને મદદ કરીએ ? ”

સોહનસિંહે રાહતનો એક દમ ખેંચ્યો.

“ હા ! મારી આશા એવી જ છે. લોકો પર લાડી, મોળી ચલાવવાનું મને જરાય દિલ નથી. મારું ચાહે તો હું કોઈનો વાળ વાંકો કરવા તૈયાર નથી. સમજૂતિથી કામ જે થઈ શકે તો મારે એ જ માર્ગે જવું છે. આખરે હું પણ હુકમનો ગુલામ છું. બીજા કોઈ રસ્તા ન રહે તો જ મારે દમનનો આશ્રય લેવો છે. ”

“ તમે ચોક્કસ શું કરવા માંગો છો તે સ્પષ્ટ કરો તો સારું. ” મુખીને વધારે વિમતથી વાત જાણવી હતી, એટલે ચોક્કસાઈ કરવા માંડી.

“ મારે કાંઈ છૂપાવવાનું છે જ નહિ. મારી વાત સીધી અને સાદ છે. એનો ઇશારો તો તમને કર્યો છે. તમે પોલીસનો જે અસહકાર કર્યો છે તે પાછો ખેંચી લો. ગામસોકોને ખાલી ધાંધલ ન કરવાનું કહો. સમાસરધસ થાય એમાં મને વાંધો નથી. મોટા મેળાવડા યોજો, એમાં હું નહિ બોલું. જ્યાં સુધી ગામસોક સીધું તોફાન કરી રંગડશે નહિ, ત્યાં સુધી એમના કાર્યમાં હું અડચણ નહિ નાખું. પણ સરકારી કર આપવો પડશે અને...”

“ નાક આપવું પડશે. ” માસ્તર વચ્ચે જ બોલી જીલ્યા. સોહનસિંહે માસ્તર સામું ટુરત જ કરડી નજરે બેઠું. એને આવી

બેઅદબી માટે ગુસ્સો આવ્યો. થોડીવાર ખામોશ રહી પછી પાછો એ બોલ્યો : “એ તો તમે જેમ માનો તેમ; પણ મને કાંઈ એમાં નાક કપાવા જેવું લાગતું નથી. તમારા જીવન-વ્યવહારમાં હું દખલ કરતો નથી. સરકારના જીવનવ્યવહારમાં તમે દખલ ન કરો. તમે પૂર્વવત્ સાંતિભય જીવન ગુજારો એટલી જ મારી માગણી છે. પણ મારી વાત હું આગળ ચલાવું. મારી સાથે જે માણસો છે, તેને કાંઈ હેરાન ન કરે, એનું ધ્યાન તમારે રાખવાનું રહેશે. એને તમામ ચીજો મળે એ માટે તમારે તકેદારી રાખવી પડશે. યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો પડશે ને એ માટે ગામલોકને સમજાવવા પડશે.”

સોહનસિંહ વાત કરતો એકાએક અટકી ગયો. અંદરથી બારણું ઊઘાડી મંછા દોડી આવી, ને બીજી બાજુથી બહાર પહોંચે બરતો પોલીસ દોડી આવ્યો. બંન્નેનો પ્રવેશ એક સાથે જ થયો.

“આ તમારા અમલદારને કહી દેજો.” મંછા તાડુકી સોહનસિંહ તરફ આંગળી ચિંધી એણે મુખીને કહ્યું.

“કેમ શું થયું?” મુખીએ પૂછ્યું.

“આપણી પશી રખારણુ પાસેથી દૂધની તાંબડી આમાંનો એક પોલીસ ઝૂંટવી ગયો. મૂઆ મારા રોયા! વસતી પર ત્રાસ કરીને ક્યાં સુધી રહેશે?” કપાળે હાથ ટૂટી અમલદાર તરફ લંબાવ્યો.

ગામ રીઝવવાની આ સૂચક નિશાની સોહનસિંહના ધ્યાન બહાર ન ગઈ.

“ક્યું ક્યા હુવા?” આગસવાદ બાણે થયો જ ન હોય તેમ પોલીસ તરફ ફરી સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“બહાર એક આદમીને પત્થર ફેંકા હજીર!” પોલીસે અજવાળાથી પત્થર કાઢી રજૂ કર્યો.

“કીસીકો લમા હૈ ક્યા?”

“નહિ સા’બ.” પોલીસે સલામ બરી.

મનની વાત મનમાં જ સમાવતો હોય એમ પત્થર લઈ સોહનસિંહે ગળવામાં મૂક્યો.

“અચ્છા તુમ જવ! શીર કોષ્ટ બી આદમી પત્થર ફેંકે તો સળકો ઈસ જગેસે હઠા દો.” એણે જાણીજૂઝીને આ લોકોને સંભળાવવા જ હુકમ આપ્યો, ને મુખીના મુખ પર ચતા ફેરફાર જોવા માંડ્યા. મુખી જરા વ્યગ્ર થયા હતા. પણ માસ્તર સાવ સ્વસ્થ જ હતા. એમના નિશ્ચિલ મુખ પર ભાવપરિવર્તનના વીચિત્ર તરંગોનો ઉદભવ થતો જ નહોતો!

માસ્તરે સમય વર્ષો ને મુખીને બદલે એમણે વાત શરૂ કરી. એ મંછાની વાત દબાવી દેવા માંગતા નહોતા.

“તમારું તો સામાન્ય ગામ પર શરૂ થઈ ગયું છે! તમારા માણસોએ ગામમાં રંજડ શરૂ પણ કરી દીધા છે. આજે દૂધની તાંબુડી છીનવી લીધી. કાલે કડલાં જિતારી બેશે ને પરમ દહાડે...”

“આપણે મૂળ વાત પર પાછા આવીએ. ખીજ વાત પાછળથી કરીશું. તમારા માણસોએ પત્થર ફેંક્યો છે, એ વિશે મેં કંઈ જ તમને કહ્યું નથી.” સોહનસિંહ મુદ્દાને છોડવા માંગતો નહોતો.

“મારે શું કહેવાનું છે?” મુખીએ પાછો પ્રશ્ન કર્યો. ધૂમરી લેતા જવાબોના વમળમાં તરવૈયાઓ તરી ન શકે તો મુખીનું ગળું શું? અમલદારને નાખુશ કરવા જેવી શક્તિ મહા પ્રયાસે પણ એ લાવી શક્યા નહોતા. માસ્તરે વાતનો અંકોડો મિલાવી દીધો.

“જુઓ બાઈ! હું ફોડ પાડી દઉં. અમે તો બધા ગામમાં રહેનારા માણસો. ગામે ઠરાવ કર્યો એટલે પાળવો પડે. મુખી એની વિરુદ્ધ ક્યાંથી જઈ શકે! એટલે એમાં કાંઈ ફેરફાર ન પડે.” માસ્તરે મુદ્દાની વાત રજૂ કરી.

“આનો અંજામ શું આવશે, ખપ્પર છે?”

“એ તો ભગવાન દેખે છે. આખો જન્મ પુણ્ય કરીએ, તો ય મોત છોડતું નથી. નસીબમાં જે લખ્યું હોય તે ઓછું

મિથ્યા થવાનું છે! કે હું કે તમે કોઈ એ વિધાતાના કોળ બૂંસી શકવાના નથી. એ તો બનવાકાળ બન્યા જ કરશે.”

સોહનસિંહને આ માણસ પર ગુસ્સો ચઢ્યો. આ માણસ હોશિયાર હતો. એને જાણમાં ફસાવવો એ સરળ નહોતું. એ જો આ મંત્રણામાં ન હોત તો મુખીને નમાવતાં જરા જેટલીય વાર ન લાગત. સોહનસિંહનો અવાજ પ્રથમ કરતાં વધારે કડક અમલદારશાહી બન્યો.

“ ખાલી તમે જીદ કરો છો. આખું ગામ તારાજ થઈ જશે. તમારી જમીનો કબજે થશે. ગામના આગેવાન માણસોને કેદ કરવામાં આવશે. સામનો યા સતામણી થશે તો લાઠી કે ગોળા ચાલશે. ગામના ઔરંગઝોકરાં બધાં પરેશાન થશે. ગામની એક ધમારત આખી નહિ રહે. ત્યાં આ લીલાં ખેતરો છે, કિલ્લોલ કરતાં પશુપંખી છે, ત્યાં રમશાનના ગીધડાં રડશે...ને...” સોહનસિંહ અંતિમ વાત કરતાં અસર જોવાકુશ બાળ્યાનકારની અદાથી થંબ્યા.

“ જેવી હરિષ્ઠ્યા!” માસ્તર બોલ્યા. એમની મુખમુદ્રા અપરિચિત વટવણ જેવી જ શાંત હતી. “ મેં કે તમે કોઈએ આ ગામ બનાવ્યું નથી. જેણે બનાવ્યું છે તેની ઈચ્છા હશે તો તેને રોળા નાંખવો. બિહારમાં મોટો ધરતીકંપ થયો, ગામના ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયાં. મકાનોનો કાટમાળ પણ જોવા ન મળ્યો. કોઈથી હાથ દેવાયો? ગામ ઉજ્જડ થશે તો એમ માનશું કે ધરતીકંપ થયો હતો. બિહારમાં બગવાને કરાવ્યો ને અહીં.....” શબ્દ બાળીબૂઝીને માસ્તરે અધૂરો છોડ્યો.

સોહનસિંહે અવાજની લગામ પાક્કી ઢીલી છોડી : “ મને આમાંનું કોઈ પણ કરવાનું મન નથી. તમે તમારું કામ કરો, અમે અમારું કામ કરીએ. શું અમે તમારાથી જુદા છીએ? એક દેશમાં જ રહીએ છીએ ને કામ કરીએ છીએ. એક જ રંગ; એક જ ચામડી. અમને આ બધું કરવું ગમે છે, એમ માનો છો? કેટલીક વાર ફરજ

સમજીને કરવું પડે છે. તમે આ જીદ છોડી દો. ખીશું કાંઈ નહિ, આ રાજીનામું પાછું ખેંચી લ્યો ને મહેમુલ બરવાનું વચન આપો. પછી તમારે હાથે તે કરો. હું અહીંથી રિપોર્ટ લખી દઇશ-સમ સલામતનો. પછી તમારા મનમાં આવે એ કરજો.”

“કાઈ માણસ નાક હાથે કરીને વાટે છે, અમલદાર ? અમારી પાસે આવાં કામ કરાવવાની આશા જ ન રાખો. અમે અમારે રસ્તે; તમે તમારે રસ્તે.” સંત્રામના આભમાંથી સમાધાનની વાદળી અદૃશ્ય થઈ મધ હતી.

વાત કરવામાં વધારે સાર સોહનસિંહને ન જણાયો. એણે મુખી તરફ છેલ્લા જવાબ માટે નજર નાંખી. મુખી બોલ્યા :

“મામનો એકડો મંડાઈ ગયો. એમાં ખુદ ભગવાન આવે તો પણ ફેરફાર ન થાય, સા’બ ! આપ અહીં સુખેથી રહો. અમે આપને રંજીડીશું નહિ. તમને ઠીક લાગે તે તમારે કરવું.”

સોહનસિંહ હાથ પછાડી ઊભો થયો. એની આંખ આમળ રણમાં ઊડતાં વટોળની ભયાનક ધૂમરી ચઢાવો લેતી હતી. પણ મોં પર એણે કશો ભાવ દેખાવા ન દીધો.

“આ મૂકાવું સા’બ ?” મુખીથી સ્વભાવજનીત વિવેક કયાં વમર ન રહેવાયું.

કશો જવાબ વાળ્યા વગર રિવોલ્વર કમરે બેસવી, રુમાલ વડે મોં લૂછતો સોહનસિંહ કમરા બહાર નીકળી ગયો.

એ બહાર નીકળ્યો ને માણસો સાથે આવ્યો હતો એ જ ઠામે ચોરા તરફ ફર્ય કરી. પોલીસના અવાજનો પ્રતિધ્વંસ પડતો હોય તેમ આસપાસના ઘરોમાંથી અવાજ જાગ્યો, “ધન્ડીત્રાખ ઝીન્દાબાદ.”

ઘરમાં મુખી અને માસ્તર હજી પોતાની જગ્યાએથી ઊડ્યા નહોતા. મુખી વિચારશૂન્ય નજરે જનતાનો તાગ શ્રેય મથતા હતા. અને માસ્તર કડીઓ પરોવતા ભાવિનો રાહ આંકતા હતા.

“મારો બેટા ફર વર્તીવવામાં કમીના નહિ રાખે.” મુખીના અવાજમાં થોડીક દીનતા દેખાતી હતી.

“કરશે. ગામને આંજવા હજી તો કટક ગિતારશે. દમદાટીથી કામ ચાલશે ત્યાં સુધી આંજળી નહિ જાયકે.” અત્યારથી મુખી પાણીમાં તો નથી બેઠાને એ માપવા મુખી તરફ વેધક આંખે માસ્તરે જોયું.

“ના રે માસ્તર તમારા જેવા પડખે છે, પછી ?”

અંદરથી મંછા બહાર આવી. એનો રોષ કે ઉકળાટ હજી સમ્મો નહોતો. “પેત્રો પોટયો ગયો ?” બારણા તરફ દ્રષ્ટિ લાંબાવતા એણે પૂછ્યું.

“વહુ, બેસો ! પેત્રો દમ બીડાવતો ગયો છે. ને તમારા આ મુખીને જરા રેચ પણ આપતો ગયો છે.” માસ્તરના મોં પર સ્મિત ઝમક્યું.

મુખી શાંત બેસી રહ્યા. વિરોધ કરવા એમણે પ્રયત્ન ન કર્યો. માસ્તરે વાત જરા વાળી લીધી. “એમ કાંઈ મુખી ડરે એવા નથી. તમારાં જેવા પટલાણી ઘરમાં બેઠા છે-પછી એમને ડરવાનું શું ?”

મંછા શરમાઈ ગઈ.

“હવે કસોટી આવવાની છે, મુખી. આપણે આજે બધાને બેગા કરીએ ને કાંઈક ચોક્કસ યોજના ગોઠવીએ. આ માણસ પગલાં ભરે એ પહેલાં આપણે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.”

“એટલે ?”

“આપણે લોકોને ચેતવી દેવા જોઈએ કે મારપીટ થશે, જુદમ થશે, દંડ નંખાશે. લોકોએ આ માટે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. જે નાહિંમત-કાયર હોય તે ઉચાળા ભરી ચાલવા માંડે, પણ અહીં રહી ગામને લાંછન ન લગાડે. ઘરમાં વધારાના દાગીના દોલત મિલકત હોય તો પરમામ સર્ગાવહાલાંને ઘેર મોકલાવી દે. બૈરાંછોકરની બહારગામ-પિયેર મોકલાવી આપે, જે એમનાથી આ ત્રાસ છરવાવાનો ન હોય તો. બેટ બાંધવી છે, તો બરાબર આપણે તૈયારી કરવાની.”

મુખી જાણે અમલદારના દમામથી જરા પણ ડર્યા ન હોય એમ રંગમાં આવ્યા હતા.

“હું તો મુખીને પડખે જ રહીશ. ગામ છોડીને નહિ જઈ.”
મંજાએ તો ત્યાં જ પોતાનો નિર્ણય સંભળાવ્યો.

“તો તો કોણ જશે? જ્યાં પટલાણી ત્યાં ગામલોક.”

“જેને જવું હોય તે જાય.”

વાતને એકાએક અટકવું પડ્યું. ગામનો રખારી હોડતો હોડતો અંદર ધસી આવ્યો. એની છાતી હાંકતી હતી. માંડ માંડ શ્વાસ લેતાં, એણે કહ્યું : ‘ગજબ થયો, મુખી ! મારા છોકરાને પોલીસ તાણી ગઈ ! એને છોડાવો, મારા બાપલા.’

“આપણે તો યોજનાઓ ઘડતા અને વાત કરતા રહ્યા, ને આણે તો શરૂઆત કરી ! ચાલો, જોડો.”

મુખી અને માસ્તર ઘર બહાર નીકળ્યા, ત્યારે ઘર બહાર એક નાનું ટોળું તો જમા થઈ જ ગયું હતું. સૌના મુખ પર ઉત્સુકતા રમતી હતી. મુખી અને માસ્તરને ઉતાવળે જતા જોઈ, ટોળાનું કુતૂહલ ઓર વધ્યું. ટોળામાંથી કેટલાક જુવાનોએ મુખીની પાછળ જવાનું ઉચિત ધારી કદમ ઉપાડ્યા.

રખારીના છોકરાની ધરપકડનો અનાવ માત્ર આકસ્મિક જ હતો કે યોજનાપૂર્વકનો હતો, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. ચોરામાં સોહન-સિંહ પડ્યો, ત્યારે એની પાછળ જ છોકરાઓનું એક ટોળું દૂરિયો ખોત્રાવતું, ‘ગાંધીજીની જે’ ના પોકારો કરતું ચાલ્યું આવતું હતું. આ કશાની દરકાર કર્યા વગર, લેશ માત્ર રંજિત કે ક્રોધિત થયા વગર, સોહનસિંહે ચોરા તરફ કૃત્ય જારી રાખી. સાથેના સિપાઇઓને પણ અદ્ધસરના આવા વિનમ્ર વર્તનથી નવાઈ લાગી. આવું અપમાન એને ગળે ફેવી રીતે ઊતરતું હશે, એ વિચાર એમના મગજમાં ઘૂંમવા લાગ્યો. ખીજા કોઈ અદ્ધસરના હાથ નીચે કામ કરવાનું આવ્યું હોત, તો ક્યારનો ય લાડી વીંઝવાનો કે મારવા પીટવાનો હુકમ થયો હોત. જ્યારે અહીં તો, અપમાનના ઘૂંટડા, કશોય અવાજ કર્યા વિના શાંતિથી, ગળવાના હતા. એક હરફ પણ કાઢવાનો નહોતો. એથી વધુ ત્રાસ ખીજે શો હોઈ શકે ? સોહનસિંહે એકાએક ઊભા રહી ચોરાના આંગણે જ હુકમ છોડ્યો : “હટા દો સખડું.”

ચોરે પડોંચતાં, પ્રારંભમાં તોફાનના ડરથી જરા વિનય જળવતું ટોળું, સામેથી કશોય પ્રતિકાર ન જોતાં, વધું હિંમતવાળું, તોફાની અન્યું. કો’કે મૂડી ધૂળ નાંખી, તો કો’કે વળી કાંકરો ફેંકી

જેથી; ત્રીજાએ વળી જરા મોટો પથર લઈ પોલીસના ફેંટાને નિશાન બનાવ્યું.

સોહનસિંહે બાજુ હાથથી જતી જોઈ. એની બદમનસાઇનો ગેરઉપયોગ થતો હતો.

હુકમ છૂટતાં વાર તો ક્યારની ય ધૂંવાકુંવા ને આકળી થઈ ગયેલી પોલીસ લાકડી વીંઝતી દોડી. છોકરાઓ છૂ થઈ ગયા. પેલા રજારીનો છોકરો પોલીસની અડફેટે ચડી ગયો, બેયાર લાકડી એને લગાવી. પછી તેને પકડીને ચોરામાં લઈ ગયા.

“ઈસ્કુ કાયકુ લાયા?” સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“ઇનકે હાથ મેં પથર લા, સા’બ!”

છોકરાના સામું જોતાં એક વિચાર ઝડપભેર સોહનસિંહના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો. આ છોકરો બાન તરીકે કામ લાગે એમ હતું.

એનો બાપ કે મુખી એને માટે આવ્યા વગર રહેશે નહિ. અને આ યુક્તિ કદાચ નવો પ્રભાવ પાડશે એમ માની સોહનસિંહે હુકમ છોડ્યો. “અચ્છા! વેઃ કાનેમેં બીઠાવ!”

આવા બેયારને પકડી એકાદ બે દિવસ બૂખે મારવામાં આવશે ને ગામત્રોક ઠેકાણે આવશે, લાડીની કે બંદૂકની પણ જરૂર નહિ પડે.

સંધ્યા આમમાં દોડતી આવી ગઈ, પણ આ છોકરાને છોડાવવા કોઈ ન આવ્યું. સોહનસિંહ વિશિષ્ટ થયો.

રજારી દોડતો દોડતો ધા નાંખતો, મુખી પાસે પહોંચ્યો. મુખી અને માસ્તર ઘર બહાર નીકળ્યા ત્યારે મુખીએ વિચાર પ્રગટ કર્યો : “કાં માસ્તર! હું જઈ આવું? ત્યારે અમલદાર કાંઈ વાંક કે શુના વગર એમને એમ પકડીને પૂરી દે, તે બરાબર છે? હજી તો અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય...”

“એનાં તો મૂળ જીએડવા આપણે બેઠા છીએ!” માસ્તરે વચમાં જ કહ્યું : “આપણાથી એવી મહેરબાનીની બીજા માંગવા હવે જવાય?”

“ ત્યારે આ સ્થારીને જવાબ શા દેવો ? ”

“ ગામજોડને બેગા કરીને પૂછીએ, શું કરવું છે ? તું તારા માથે ભાર લઇને શું કામ ચાલે છે ? ”

અજરે જઇને મુખીએ આગેવાનોને તેહું મોકલ્યું. અરધા કલાકમાં તો બધા જ મુખ્ય માણસો આવી ગયા. મગનજાણનો આગ્રહ હતો કે ગામમાં આ પરેશો જ બનાવ હતો, અને સોહનસિંહ જોડાને રંગડવા ઇચ્છતો નહોતો, એ વાતની પરીક્ષા લેવા એની પાસે જવું અને આ વિશે પૂછવું. પણ માસ્તર મક્કમ હતા.

“ આપણું સ્વમાન આમાં ધવાય. એ અહીં આવ્યો છે દમન કરવા, અને આવાં પગલાંઓ દ્વારા આપણને નમાવવા કોશિષ કરવાનો. આપણે જઇશું તો કદાચ પહેલાં ના પાડીને પછી આપણા પર ઉપકાર કરવા ખાતર છોડી મૂકશે. ને વારંવાર આપણને શરમાવશે. પછી એ કહેશે કે તમારું કહ્યું આટલું રાખું છું, તો મારું મન તમે થોડું પણ ન રાખો ? આ જોડાના ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરો, રાજીનામાં પાછાં ખેંચો. આપણું મોં તે વખતે સીરાઇ જશે. આપણું માન આમાં ક્યાં રહ્યું ? આપણી પ્રતિષ્ઠા ક્યાં રહી ? ”

“ માસ્તર ! કૃષ્ણ ભગવાન પણ વિષ્ટિ માટે ગયા હતા ને ! ” મગનજાણે ટકોર કરી, “ આપણે પણ અહીં દાણો ચાંપી જોઇએ. ”

“ ભાઇ ! ભગવાનની વાત શા માટે કરવી ? શ્રી કૃષ્ણે તો વિષ્ટિની વાત યુદ્ધના આરંભ પહેલાં કરી હતી યુદ્ધ શરૂ થયા પછી તો, અજર છે ને ? અર્જુનની કાયરતા કાઢવા યુદ્ધસ્થનો ભગવાને આદેશ કર્યો હતો. ગાંધીજીએ લડાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં વાઇસરોયને મળવાની ઇચ્છા ક્યાં બતાવી નહોતી ? હવે તો લડાઈ શરૂ થઈ ચૂકી. ગાંધીજીએ પણ ‘કરેંગે યા મરેંગે’નો આદેશ સંભળાવ્યો છે. એકવાર ડગ ભર્યા પછી પાછા ફરવાનું હોય નહિ ! ”

“આપણે માથે હજી નથી આવ્યું એટલે ઠીક છે. પણ જેનો છોકરો મર્યો છે એનો વિચાર તો કરો! એ તો પોશ પોશ આંસુડાં સારે છે.” મનલાલે ચાલ બદલી.

પણ માસ્તર એમાં ફસાય એમ નહોતા. એ બોલ્યા : “તમે બધા એની દિકર થું કરવા કરો છો? એને હું સમજતી લઈશ.

મંડળીમાંથી જીડી માસ્તર રજારીને ઘેર ગયા. રજારી શનમૂન થઈ જોમરે ખેડો હતો. ઘરમાં એની બૈરી ધૂમટો તાણી ધીમું ધીમું રડતી હતી. જોમરા આગળ ઢાળેલા ખાટ પર માસ્તર બેઠા.

“મેઘા! જે ભાઈ! એ તો ધીરજ રાખવાની જ!” માસ્તરે ધીરા શબ્દોમાં વાણીપ્રવાહ રેડવવા માંડ્યો. “તારું સહભાગ્ય માન કે તારા ઘરમાંથી પડેલો સૈનિક ગામ ખાતે ગયો. એ તો આપણે માટે આનંદની વાત ગણાય. ગામને માથે કટક જીતરે ને તારો છોકરો ખપી જાય એમાં દિલનો ઉદ્વેગ હોય, ગાંડા! એકાદ ગાયને જે વાઘ લઈ જાય તો એણે એની બોડમાં આપણે લેવા જઈએ? દુકાળ પડે છે, ખાવાનું મળતું નથી, ત્યારે ઈશ્વર પર આપણે આધાર રાખીએ છીએ ને! આમાંય એનો આધાર રાખ. એની ઈચ્છા હશે તો છોકરો ઘેર આવી જશે.”

“પણ પેલો કાળસુખો મારા છોકરાને અધમૂઓ કરી નાંખશે.” ઘરમાંથી મેઘાની બૈરી બોલી.

“રામને આશરે રખેવાળું છે, એમ માનવાનું છે. એને દિકર નહિ હોય?”

લડાઈના પડેલા જ મોરચે સોહનસિંહનો પરાજય થયો : છોકરાને રાખવાની જગ્યા જ નહોતી. રાત્રે છોકરાને બે ઘોડા મારી ‘હવે આવું કરીશ તો માર્યો જશે’ એવી ધમકી આપી મુક્ત કરાવી દીધો.

માસ્તરે જ્યારે આ છુટકારાની વાત સાંભળી ત્યારે એમના મુખ પર વિજયનું નાનકડું સ્મિત ફરક્યું.

પહેલા જ દિવસે સોહનસિંહ અને એના માણસોને ગામલોકના મિત્રજની ખખર પડી ગઈ. ઉસ્માન ગામમાં બીડી લેવા ગયો હતો. એ એમ ને એમ જ પાછો ફર્યો. ગામમાંથી એને બીડીનું ટુંકું થ મળ્યું નહિ. એણે લમણે હાથ દઈ પટો બિતારતાં મંગલને ફરિયાદ કરી, “ સાલી બીડીભી નહિ મીલી ! કેસે દિન જાયેગે ? ”

અંતે તાજેતરમાં જ ભરતી થયા હતા. જગતમાં ફાટી નીકળેલ મહાયુધ્ધે હિંદની ગરીબ જનતા પર એક રીતે ભારે ઉપકાર કર્યો હતો. અહીંતહીં ધૂમવા છતાં ય જ્યાં નોકરી મળતી નહોતી, તે ખેતીમાં રસકસ રહ્યો નહોતો, ત્યાં યુધ્ધે હિંદની આ જટિલ સમસ્યાનો નિકાલ આણી આપ્યો. સરકાર થાકે એટલા માણસો ભરતીમાં નામ નોંધાવા આવ્યા. ઉસ્માન અને મંગળ આ અસંખ્ય માણસોમાંથી ભાગ્યવંત થયેલ એ ઉમેદવારો હતા. મંદિને રૂપિયા ત્રીસના દરમાયા સાથે આ ગામમાં સરકારમાળાપનું તખ્ત સાચવવા આવી પહોંચ્યા હતા.

“ યહાં તકલીફ તો જરૂર હોગી, લોકભી કેસે હૈ ? ”

ઉસ્માને નિરાશાનાં પગ લંગાવ્યા. એણે હોઠ ને જીભ એ ચાટ્યા. સાળી બીડીની આદત તે કેવી રીતે ભૂંસવી ?

“ મુખેદાર સાંઝકા પાસ હોગી. ” મંગલસિંહે સૂચના કરી.

“ બેનકા પાસ તો હોગી, મગર હમારા કયા હાલ ? ”

“ યહાં આયે તખ તો એસા કહેતેથે કે કુછ તકલીફ નહિ હોગી, ખાના પીના મીલેગા, જો કુછ ચાલ સો મીલ જાયગા. એક પાઈકા ભી ખર્યા નહિ હોગા...યહાં તો...બેફ... ” વાક્ય પૂરું કરવાને બદલે મંગલસિંહે બેઠો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“ શહેર સે સખ લોમકું યહાં લાના ચાહીયે. ગાંવમે સિપાહી-ગીરી કરના કયા આસાન હૈ ? ”

“ મેરા જવાબ હૈ કે થોડે હિ દિનમે સખ ઠીક હો જાય ગા. ”
ઉસ્માને આશાજનક સૂર કાઢ્યો.

“યહીં કે લોક છતને ખરાબ નહિ હૈ, બિચારે બોલે હૈ. યે ટંટાશીસાદ દોચાર દિન કી ખાત હૈ. ઉતને દિન તકલીફ રહેગી. ખાલી યે ખાત કા ઇન્તેજામ હૈ જય તો અચ્છા...”

“અરે યાર! તુમ દેખો તો સહી, થોડે દિનમેં યે આપસમેં હિ લડને લગેગે. શીર...અપની પાસ આના હોમા, શીર ઝાંપા તુમ દેખો.”

ઉરમાને પોતાનો અનુભવ રજૂ કર્યો. એથે પોતાના ગામમાં આવી લડત જોઇ હતી. લોકોએ ઉત્સાહમાં આવી ભારે ધમાલ મચાવી હતી. પણ એ ત્રણ મહિનામાં અંદર અંદર તકરાર થઇ ગઈ, ને લડત લડતને ઠેકાણે રહી ગઇ.

બંને થોડીવાર મૂંગા રહ્યા. બીડી એ વાર્તાલાપમાં મદદરૂપ થાય છે. એનો અભાવ મૌનમાં થોડી થોડી વારે તો પરિણમે જ. બંને જણુએ પગ લંબાવ્યા, હાથ પર માથું ટેકવ્યું. થોડાંક બગાસાં ય ખાધાં.

મંગલસિંહે વાત છેડી :

“વતનકી ઓર સે કહીં કે ચલે આયેં હૈ. કૌન જાને કય ખર જાયંગે?”

“શાદી હુઇ હૈ?”

“હાં! પરસુ સાલ હી હુઈ. યે સાલ વો ખર આનેવાલી થી. તકલીર કી ખાત હૈ, ભૈયા!”

“હમ તો વૈસે હી હૈ. મમર ખર વારંવાર યાદ આતા હૈ.”

“હમારી અમ્મા હૈ. યહાં આતે પહેલે અમ્માને કહા, ‘બેટે, નોકરી છોડ દો. ખર પર રહો. યહાં જો કુછ મિલેમા વો ખા લેંગે. મમર યહ લડાઈ કી જિદ્દ છોડ દો. ખાલી થોડે પૈસેમેં જાન ગુમાના! મૈને ઇન્કાર કર દિયા. ખર રહેતે ફોર હમ કયા કરતે! કીતનેહિ દિન હમારે એસે હી ગયે. જીને કા બી હમ પર આ ગયા થા. જૂજ

આદમીકી અક્ષત ખંધ કર દેતી હે. એસે જુએ મરને કે વળહસે તો યે પટા લીયા.”

“ કોન જાને યે લડાઈ કય ખતમ હોગી.”

અંદરથી સોહનસિંહ બહાર આવ્યો. એના મોંમાં સિગારેટ હતી. ઉસ્માને અને મંગલસિંહે લોલુપ દષ્ટિએ આ સિગારેટ સામું જોયું. કાંઈ નહિ તો એકાદ એ ફૂંકે પણ.....

ખાન્ને જણા ઊભા થઈ ગયા, ને લશ્કરી ઢંગે સલામ ભરી.

“ ઉસ્માન, તુમ અય પહેરે પર જાવ. ખસનકુ છૂટી દો, ઈનકે જુખાર લગતા હૈ.”

“ અચ્છા સાહબ ! ” ઉસ્માને સલામ ભરી.

“ મમર મૈંને અભી તક પહેરા કીયા હૈ. ” એ દયામણે મોંઢે બોલ્યો.

સોહનસિંહના અવાજમાં કરડાઈ આવી. માણસો સાથે એ બિનજરૂરી ઢીલાશ રાખવા માંગતો ન હતો.

ઉસ્માને સામું જોયું.

“ કયા.....નહિ જાને ચાહતા ? ”

“ એસા નહિ સા'બ, એ ચલા.”

ઉસ્માન સાવ ઢીંગો પડી ગયો. “

સોહનસિંહ ઊભો રહ્યો, એનો અવાજ અફસરનો મટી ગયેલ નજર આગળ એક સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ.

“ દેખો, ઉસ્માન ! હમે યહાં બહોત સાવધાનીસે રહેના હોમા. ખસીલીયે થોડે દિન જરા જાસ્તી કામ બી કરના પડેમા.”

“ હાં સા'બ ! ”

“ યહાં અમર તુમારા કામ અચ્છા હોમા તો બહતી બી મીબેગી. હમ તુમારા નામ રિપોર્ટ'મે' ભેજે.”

“અચ્છા સા’બ !” પણ એના મ્હોં પર આનંદનું એકેય સ્મિતકિરણ ન પ્રગટ્યું. વધારાની ભાવિ આશા આવું સ્મિત ફરકાવવા અસમર્થ નીવડી. વધારો આવશે, ત્યારે આવશે. પણ ચાકનું શું ? એણે પઠો ચડાવ્યો, પગે જૂટ ચડાવ્યા, ને બાંદૂક લઈ દરવાજા ભણી ફર્ય કરી.

સોહનસિંહ મંગલસિંહ પાસે જ ઊભો રહ્યો. મંગલસિંહ ટટાર થયો. સૂએદાર એની સાથે વાત કરવા માંગતો હતો !

“મંગલ ! તુમારા કયા ખ્યાલ હૈ, વે ગાંવકે બારમે ?”

મંગલ ખુશ થયો. સૂએદાર જેવો ઉપરી અમલદાર તેનો અભિપ્રાય પૂછતો હતો !

“થોડે બહોત તોફાની હૈ. દોચાર ફેર કરુ ડાલે સા’બ ! પેર પર આકર લીટંગે.”

સોહનસિંહ હસ્યો. આવો સિપાહી પણ યુદ્ધનીતિની જ દિમાયત કરતો હતો ! સમાધાન માટેના એના માર્ગમાં એને શ્રદ્ધા કેવી રીતે બેસાડવી ?

એકાએક અંતરને ઘેળતો સવાલ મંગલસિંહે કર્યો : “સા’બ ! એ લડાઈ કય તક ચાલુ રહેગી ?”

“જહાં તક જર્મની કા પરાજય ન હો વહાં તક.”

“વો હાર જાયેંગે, સા’બ !”

“વો હારના તો ચાહીયે, કયું એ કામ પસંદ નહિ હૈ ?”

“પસંદ, ના-પસંદ કા સવાલ કહાં હૈ, સા’બ ! અગર ઇન્કાર કરે તો હમેં જેલમેં જાના હોગા.”

“નોકરી કા હી સવાલ નહિ આતા હૈ. હમારે જેલમાં જાના પડેગા. મીટીમેં પાઉ રખા હૈ. વો નીકલ કેસે સકતા હૈ ?”

“વે દેહાત કી જગા તો બડી અચ્છી હૈ, મંગલ !”

“હાં, સા'બ ! અચ્છી તો હૈ. મગર હમેશાં કે લીયે હમ યહાં મુકામ કરનેવાલે હૈ કયા ? ये मामला अत्म हो जायगा. हम भी वापस यसे जायेंगे.”

સોહનસિંહ હસ્યો : “અચ્છા ! હમ ઐસા કરે કે તુમારે લીયે સરકારકી પાસસે જમીન મંગ લે...તુમારા ઘરબાર યહાં હી ખસે.”

“ઐસા તો સા'બ કુછ હો સકતા હૈ ?”

હસતાં હસતાં સોહનસિંહ અટક્યો, ‘ત્રે શીજૂલ ખાતો કા ખ્યાલ કરનેસે કોઇ ફાયદા હૈ, મંગલ ? ये गांवकी जमीन का छोटा सा टुकड़ा भी भीखना हमारे तकदीरमें नहीं है.”

મંગલ સોહનસિંહના મમતાયુક્ત સંભાષણથી ઉત્સાહિત થયો. બોલ્યો : ‘સા'બ, આજ તો સુખહસે એક ખીડી બી નહિ મીઝી હૈ. કેસા માંવ હૈ ! કેસા બહિષ્કાર હૈ !”

સોહનસિંહે મજવામાંથી સિગરેટ કાઢી. તાખાના માથુસો આવી માંગણી કરી શકે જ નહિ. એ સામાન્ય સંજોગોમાં ગેરશિસ્ત લેખાય. પણ અહીં આવા બેદબાવ રાખવાનું એને પાલવે તેમ નહોતું. અહીંયા તો આ બધા વચ્ચે વધારે મેળ રહે એવી એની ઇચ્છાની સાક્ષી રૂપે એણે મંગળને સિગરેટ આપી.

“કલસે તુમારે લીયે ખન્તેજમ હો જાયગા. યહાંસે નહિ મીઝેંગે તો શહેરસે મંગાયેંગે.”

દરવાજા પરથી ઉસ્માન પાછો આવ્યો ને સલામ ભરી ઊભો રહ્યો.

“કેમ ?” સોહનસિંહ સામી સલામ ઝીલી.

“મગનલાલ આવ્યા છે.”

“અંદર મોકલ.” ઉસ્માન જતાં જ મંગલ તરફ ફરીને એ બોલ્યો, “આ માથુસ આપણને મદદમાં આવે છે. એણે જ ગામનો રિપોર્ટ મોકલેલો. જોઈએ, ફાવે છે કે નહિ.”

“એને ત્યારે તો સરકાર તરફથી માનચાંદ મળશે ?”

“ હાસ્તો, મળશે જ.” સોહનસિંહ હસીને બોલ્યો. “ કદાચ કાંઈ પણ મળે.”

મંગળને અન્યથા થઈ : “ કેમ ? સાહેબ ! આવું ? ”

“ અહીં એનાથી બહુ કામ થાય એવું હું માનતો નથી.”

વાતચિત ચાલતી હતી ત્યાં જ મગનલાલે પ્રવેશ કર્યો. એણે માથા પર કાળી ગોળ ટોપી મૂકી હતી, અને હાથે પાટો બાંધ્યો હતો. એની આંખો લુગ્ગી બિલાડાની માફક આમ તેમ ફરતી હતી. જાવધાનતાથી ડમ બરતો બરતો એ અંદર આવ્યો.

એને વિષે ગામના કેટલાક લોકોને શંકા હતી જ—માસ્તરને ખાસ. મગનલાલને ગામની કમિટીમાં લેવા જ્યારે કેટલાક મોઢેએ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે માસ્તરે સિફતથી ના પાડી દીધી. “ બધા જ માણસોને કમિટીમાં લેવાની એાછી જરૂર છે ? ને જરૂર પડ્યે સલાહ લેવા બધાને ક્યાં બોલાવાતા નથી ? ” આમ કહી એમણે મગનલાલને અંદર આવતો અટકાવ્યો. છતાં ય કોણુ જાણે કેમ પહેલે જ દિવસે રૂબારીના છોકરાની ધરપકડનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે મગનલાલ અંદર હોજર થઈ ગયેલો. એની સલાહ સરકાર પક્ષે જ પડતી હતી, એ માસ્તર જોઈ સકયા હતા.

મગનલાલની ગામમાં દુકાન હતી. એ આધારે સરકારી અમલદારોના સંપર્કમાં ઠીક ઠીક આવતો. ને એમાંથી જ એને લાલસા લાગી હતી. એણે પોતાના જીવનની તક આ વખતે જોઈ. એણે ગામના બનાવોનો વિગતવાર અહેવાલ સરકાર તરફ મોકલી આપ્યો. આ વગર સરકારને આટલી જલદીથી ખબર પડત કે કેમ તે વાત શંકાસ્પદ હતી.

એણે આવી આંસપાસ બેઠેલા ને કેટલાક લાંબા થઈ આડા પડેલા સિપાહીઓ સામે નજર કરી. એની ધમ્મકા સોહનસિંહ સમજી ગયો.

“ ચાલો, આપણે અંદર જઈએ.”

બન્ને અંદરના બામમાં ન્યાં સોહનસિંહે પોતાની ઓરિસ બનાવી હતી, ત્યાં આવ્યા. પુરશી પર ઇશારાથી બેસવાનું સૂચવી સોહનસિંહ ટેબલ પર બેઠો.

મગનલાલે જ વાત શરૂ કરી : “ તમે અહીં આવ્યા એ સાંઝે કહ્યું, નહિતર મામ વધારે વચકત.”

મગનલાલને સોહનસિંહ ઘડીબર માપી રહ્યો. આ વાણિયો શેને માટે આવ્યો હશે ? “ તમારી મદદ માટે મારે આભાર માનવો જોઈએ. તમારો રિપોર્ટ ન હોત તો અમને ખૂબર પશુ ન પડત.”

“ એમાં સાહેબ ! મેં મારી ફરજ બજાવવા સિવાય બીજું શું કયું છે ? ”

“ આ હાથે શું થયું છે ? કોઈએ તમને પશુ હેરાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે શું ? ” હાથના પાટા તરફ આંગળી ચિંહતા સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“ ના રે, એ તો હું બહાર જતો હતો, ત્યાં મકાન પરથી નળીયું પડ્યું—ને જરાક વાગ્યું.” એના મોં પર હાસ્ય ફરક્યું. “ એમ તો મામલોકમાંથી મને કોઈ મારે તેમ નથી. એમને હજી મારો ખ્યાલ પણ નહિ આવ્યો હોય, એમનો વિશ્વાસ મારા પર હજી થાય છે. એમની સમિતિમાં આજે પણ બેસી આવ્યો છું.”

મગનલાલ કાંઈ બાતમી લઈને આવ્યો હશે એમ સોહનસિંહે માન્યું. “ હવે તો અમારા પર તવાઈ આવશે, ને હેરાનગતિ પણ શરૂ થશે.”

“ ના રે ના ! હજી તો અમે કાંઈ એવો નિર્ણય કર્યો નથી. મામલોકનો એવો ખિમાર ખરો કે તમે જો કાંઈ માસ્કાડ ન કરો, બન્ને એમને એમ અહીં પડ્યા રહેો તો એ તમને બીજી રીતે હેરાન કરવા નહિ અમારા મોઝેને લગતા આવડતું નથી.

આ તમારી રાષ્ટ્રભો, બંદૂકો સામે એમના હાંબ મગડી જતા વાર ટેટલી ? ”

“ મારા જામળવા પ્રમાણે ગામનો જુસ્સો ભારે છે. ૧૯૩૨માં ય ગામને સરકાર નમાવી શક્યું નહોતું. તો હવે એ શક્ય છે ? ”

“ કેમ શક્ય નથી ? આપણે ધારીએ એટલી વાર.” મગનલાલે મોં મલકાવ્યું.

“ શી રીતે ? ”

“ હું બેઠો છું ને ! ” મગનલાલની આંખમાં દ્રષ્ટિ નાચતી હતી.

“ તમારે માટે મને માન છે. પણ મને એમ છે કે તમે અહીં નહિ રહી શકો.”

“ એટલે ? ” મગનલાલના મોં પરનો આનંદ વિલાપ ગયો. સોહનસિંહના કથનનો મર્મ એ પારખવા મથતો હતો.

“ તમારે આ ગામ છોડી ચાલ્યા જવું એવી મારી સલાહ છે. તમારે માટે હું સારો રિપોર્ટ કરીશ. તમારે સરકાર પાસે કામ બોધતું હશે તો એ પણ મળશે. પણ મને ભય છે કે અહીં રહી તમે સેવા નહિ બળવી શકો.” પોતાના કહેવાની અસર જોવા એ ઘંબ્યો. મગનલાલ આભો ખનીને સોહનસિંહ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ પણ સાહેબ ! ”

“ ખરાબ નહિ લગાડતા, હું તમને ખરી સલાહ આપું છું. આ તમારે હાથે જે વાગ્યું છે તે અકસ્માત નથી. હું માનું છું કે ગામના લોકો તમને હવે કળી ગયા છે. અને આ પહેલો ખનાક છે. અહીંયા તમારો જન સલામત નથી. તમારા રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવા જેટલા માણસો મારી પાસે નથી.”

વચ્ચે જ વાંધો ઊઠાવતા મગનલાલ બોલ્યો : “ પણ તમારી ધારણા જ ખોટી છે. મને અહીં કાંઈ થવાનું નથી. મારો વાળ પણ કોઈ વાંકો કરે તેમ નથી. અહીંના લોકોને તમે ઓળખો કે હું ?

અહીંના લોકોમાં એવડી શક્તિ હોત, તો સરકારનું રાજ્ય ક્યારનું ચાલી ગયું હોત.”

“મેં તો મારી સલાહ તમને આપી, માનવી ન માનવી એ તમારા હાથની વાત છે.”

“હું તો સાહેબ; તમારી સાથે એક ખાસ વાત કરવા આવ્યો હતો.” વાત કોઈ પણ હિસાબે કરવી જ જોઈએ, એમ નક્કી કરી મગનલાલે પોતાનો ધરાદો જાહેર કર્યો.

સોદનસિંહ ટેમલ પરથી ઊભો થયો. એને આ માણસને ટાળવો હતો, પણ એ અણુમતો અંદર દાખી દઈ પાછો બેઠો, પણ એના મોં પર કંટાળાના ચિન્હ રપટ હતા.

“શું?”

“ગામમાં વ્યવસ્થા જાળવ્યા વગર તમારે છૂટકો નથી, અને ખાલી લશ્કરી માણસો વડે વ્યવસ્થા જાળવવાનું શક્ય નથી. મને એમ હતું કે મુખીનું રાજનામું તમે તુરત સ્વીકારી બેશો, અને એ જગ્યાએ મારી નિમણૂક તમે કરશો. હજી જો કે કાંઈ મોંકુ થયું નથી. તમે ગામનું મુખીપણું મને સુપ્રત કરો. આપણે સાથે મળીને કામ કરશું, તો ગામનો સંપ તુરત ભાંગી નાંખીશું.” મગનલાલની આંખોમાં દુષ્ટતાનું હાસ્ય હતું.

સોદનસિંહની આંખો ચમકી, ને એની બ્રહ્મટિ જરા સંકોચાઈ. “તમારા રિપોર્ટમાં આ પણ તમે લખ્યું હતું કે?” એના અવાજમાં થોડી ઘણી લશ્કરી તીખાશ આવી હતી.

“એમ સીધેસીધું નહિ; પણ એમાં એ લખ્યું છે તે પ્રમાણે. સરકાર જો કરે તો સ્વાભાવિક પરિણામ આ જ આવે....”

વાત કરતા વચ્ચે જ અટકાવી સોદનસિંહે પૂછ્યું: “ગામમાં આ વિશે કોઈને તમે વાત કરી છે? મુખી સિવાયના લોકોનો મત જાણ્યો છે ખરો?”

આ સવાલોથી મગનલાલ જરા મૂંઝાયો. “ના જી. ખાસ કોઈને પૂછવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. આવી વાતથી લોક જરા ચમકે. આવી આશા કોઈ રાખે પણ નહિ. ગામમાં મુખીનું ચલણ ઠીક ઠીક છે.”

વાત સોહનસિંહ છોડવા માંગતો નહોતો. “એટલે ગામમાં મુખીનો પક્ષ મજબુત વધારે ને તમે મુખી થાવ એવી કોઈની ઇચ્છા જ નહિ. ને એમનું મન પારખ્યા વગર જ તમે ગાદીએ ચઢી બેસશો; ને છતાં ય એમની પાસેથી સહકારની આશા રાખશો, ખરું ને?”

“હજી તો સાહેબ! એ બધા આ બધું શું થઈ રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ પણ કરી શકતા નથી. તમારું આગમન, આ મિસિટરી, એ બધું હજી કોતક સમાન લાગે છે. હજી તો લોકો બહુ સ્વપ્નનું જીવે છે, એમ લાગે છે.”

“તમારા વિષે લોકોનો શો અભિપ્રાય છે એ ખબર છે?” વેધક દષ્ટિએ સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“હું આખા ગામને ઝોળખું છું. મારા મિત્રો પણ અહીં બણ્યા છે.” અવાજની થોડી મૂંઝવણ અનુભવી મગનલાલ જવાબ વાળતો હતો.

“દુકાનમાં આજે ખરીદી કેટલી થઈ?”

“આજે તો કોઈ આવ્યું નથી. ધમાલમાં ને ધમાલમાં લોકો ન આવે એ તો સ્વાભાવિક છે. માત્ર બીજું કંઈ હોય તેમ હું માનતો નથી.”

સોહનસિંહે ગળવામાંની સિગરેટ કાઢી ને ચેતવી. આ માણસને સાચું કહેવું કે નહિ એનો વિચાર એ કરતો હતો. એકાદ બે ફૂંકમાં જ એણે નિશ્ચય કરી લીધો. સિગરેટને જરા ખંખેરતા એ બોલ્યો : “જુવો મી. મગનલાલ તમે એક બ્રમણમાં ભમ્યા કરો છો. તમારું કામ બહુ કઠણ છે. એનો બદલો પણ સરકારે આપવો જોઈએ.”

“સરકાર માયાપની સેવા કરવી એ તો સાહેબ મારો ધર્મ છે.” મગનલાલે માથુ ઝુકાવ્યું ને નહિ આવડતી ઠંઠંગી કુરનીશ પણ બાળવી.

“ગામ આખું તમને હડધૂત કરશે.”

“એમાં શું સાહેબ! પાણીમાં રહીને મગરનો સામનો કરતા મને આવડે છે.”

સોહનસિંહનો અવાજ મૃદુ બન્યો. “ને સરકાર પણ તમારા તરફ માનદ્રષ્ટિએ નહિ જુવે.”

મગનલાલ ચમકીને ઊભો થઈ ગયો. એના વર્તનમાં ઉશ્કેરાટ હતો. “સરકારે તો સાહેબ ઢંઢોરો બહાર પાડ્યો છે. જે કાંઈ એને મદદ કરશે એનું કામ ધ્યાનમાં લેવાશે. તમે તો સાહેબ એથી ઊલટું કહેો છો.”

એ જ શાંતિથી સોહનસિંહે વાત આગળ ચલાવી : “સરકારને પોતાની ફરજનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ છે. તમારી કદર સરકાર સંપૂર્ણ કરશે. પણ આપણે અહીંની સ્થિતિ જરા તપાસીએ. મને અહીં અધિકારી તરીકે નીમ્યો છે. મારું કામ ગામમાં ધાંધલ થતું અટકાવવાનું, અહીંનો એવ બીજો ન લાગે તે જોવાનું, અને ગામમાંથી મહેસુલ વસુલ કરવાનું છે. માટે અહીંયાં વ્યવસ્થા બળવવાની રહેશે, શિસ્તનું પાલન કરાવવું પડશે; ને એ માટે લોકમત પણ જાણવો પડશે. મારું કામ લોકને પસંદ નિ પણ આવે, તો બેઠો વધારે ગંભીર તોફાનો પણ કરે. સમન્યા મિસ્ટર?”

“તમારે જે જાણવું છે તેમાં હું મદદ કરી શકું તેમ છું. અહીંના મુખી તરીકે હું મારું કામ બાળવી શકીશ.”

સોહનસિંહે માથું હસાવ્યું, “એ વિશે મને હજુ કાંઈ હુકમ મળ્યો નથી. મારે મારી જ બુદ્ધિનો ઉપયોગ આ સંબંધમાં કરવો જોઈએ. હું માનું છું કે ગામમાં શું બની રહ્યું છે તેનો ખ્યાલ હવે

તમને નહિ આવે. સમિતિની સભામાં તમને બોલાવવામાં હવેથી નહિ આવે. ચાલશે તો સાચા નિર્ણયો બીજે જ લેવાશે. ગામત્રોક તમારો બહિષ્કાર કરશે. તમારા પર નબત્તા માણસો સિવાય બીજું કોઈ તમારી સાથે કદાચ બોલશે પણ નહિ. તમારા પર સૌ મૂંગો શીટકાર વર્ષાવશે. તમારો જન પણ જોખમમાં રહેશે, હાંધણ થશે, અને અમે લોકડી કે બંદૂકનો ઉપયોગ કરશું, તો લોકો તમારા પર આંખળી ચિંધીને કહેશે, ‘આ માણસે બધું કરાવ્યું’. એ ચૌદશીયો છે. એને પૂરા કરો,’ ને કોઈ વાર ખેતરે જતા નાળામાં માથા પર પારીયાનો ધા થશે. એમ નહિ માનતા કે હું તમને બડકાવવા અમર મુખીપણું આપવું નથી માટે આ બધું કહું છું. મારી તો તમને હજી સલાહ છે કે આ મામ હવે છોડી દો. તમારાથી બનવું તમે બધું ક્યું છે, ને એનો સંપૂર્ણ બદલો તમને આપવામાં આવશે.”

“પણ સાહેબ ! મારે આ ગામ છોડવું કેવી રીતે ? મેં અહીંયાં ઘર વસાવ્યું છે. મારી દુકાન છે, મારી જમીન છે, મારો ભેણદેણનો વેપાર છે.”

મગનલાલની વાત જાણે સાંભળી ન હોય તેમ સોહનસિંહે આગળ વાત ચલાવી. “મુખીનું સ્થાન એ નિરાળું છે. કેવળરામે લોકમાં ગ્હી એમના દિક્ષમાં ઘર ક્યું છે. ને વધારામાં માસ્તર એમની પડખે છે. માસ્તર એ ગામત્રોક છે. ને ગામત્રોક માસ્તર છે. અને અત્રે ગામત્રોક શું વિચારે છે, શું કરે છે, શું અનુભવે છે, એનું સંપૂર્ણ એને જ્ઞાન છે. એના પર ખ્યાન રાખતા અને ગામત્રોકોનો મિળજળ ખમર પડશે. માટે જ એ સ્થાન કેવળરામ છોડે એમ હું નથી ઇચ્છતો. એનું રાજનામું હું એટલા જ કારણસર સ્વીકારવા માગતો નથી. એ કામ કરે એમ હું ઇચ્છું છું. મારો આવો નિર્ણય છે.”

મગનલાલને આ માણસ પર ચિઠ ચઢી. પણ ગુસ્સો દાખી દઈને બોલ્યો : “મારા કામનો આવો બદલો સાહેબ ? મને એમને એમ જ પાંચ મોકલશે ?”

સોહનસિંહના અવાજમાં એક પ્રકારનું વાત્સલ્ય આવ્યું. “આ ગામનો જ કે એકલા તમારો જ મારે વિચાર કરવાનો નથી. સરકાર અને પ્રજા બુદ્ધે ચઢ્યાં છે. એ સમસ્ત બુદ્ધનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તમને લોકો હજી તિરકાસ્તા ન હોય તો હવે એનો આરંભ થશે એમ માનજો. નાનકડું હમકલુ થશે ને પ્રથમ આહુતિ તમારી પડશે. મારી સલાહ હજી તમે ગામનો ત્યાગ કરો. એવી જ છે.”

મગનલાલનો અવાજ કડક બન્યો. “પણ સાહેબ! મારા રિપોર્ટનો ઉત્તર આવશે જ ને? એમાં જ આવી ભગ્નામણ આવશે. પછી જવા જેવું લાગશે તો ચાલ્યો જમણ.”

“આ તો મારી સલાહ જ છે. રિપોર્ટ તમારે માટે સારો આવશે એ વિશે મને શંકા જ નથી. તમારી પોતાની સલામતિની મને ચિંતા હોવાથી જ મેં તમને સલાહ આપી.”

મગનલાલની આંખમાં ચમકારો આવ્યો. એણે ધાયું હતું એટલી હદે વાત વણુસી ગઈ નહોતી. “મેં સાહેબ મારે મહેનત કરી છે. આખા ગામનો વિરોધ કરી આ કામને ઉઠાવ્યું છે. સરકાર મારો પક્ષ જો ન હોય તો આ પૂરમાં હું તણાઈ જાઉં.”

“અહીં રહેવાના હો તો જનની કાળજી રાખીને ફરજો. સાથે લાકડી વગર બહાર નીકળતા નહિ. બંદૂક ચત્તાવતા આવડતી હોય તો એનો પરવાનો મેળવી લ્યો. કોઈ માણસનો, સગી સ્ત્રીનો પણ વિશ્વાસ કરતા નહિ.”

મગનલાલ હસ્યો : “તમે આ લોકોને નકામા સાવજ જેવા માની લ્યો છો. આવા શાંતિચાહક રાંક લોક આપના દેશમાં નહિ હોય. પણ અમારા ગુજરાતમાં લોક સ્વભાવે પણા મરીખ.”

જુરીસ્કાર મિશ્રિત સ્મિત સોહનસિંહના મુખ પર પ્રગટ્યું. “ગુજરાતથી જ સરકાર ડરે છે એ તમને ખબર છે? આ પ્રજાની તાકાત જ એને ગમરાવી મૂકે છે. એક બારડોલી થઈ ગયું, એક

રાસ થઈ ગયું—સરકારને માટે આટલા દાખલા પૂરતા છે—જેમાં ય આ વખતે તો ‘કરે’ગે યા મરે’ગે’ નો ભેરીનાદ થયો છે. આપણે બધા દુશ્મન પ્રદેશમાં છીએ આખી પ્રજા આપણી દુશ્મન બની ગઈ છે. એ સત્ય તમારે સ્વીકારી લેવું જોઈએ. તમારા જેવા માણસોને એ બધા દેશદ્રોહી ગણે છે.” એનું મોં વાત કરતા લાલચોળ બની ગયું, ને અવાજ જરા ઊંચો થયો, “આ પ્રજાએ આપણી સામે યુદ્ધ આરંભ્યું છે એ ખબર છે?”

અવાજથી ડરી મગનલાલ બોલ્યો, “એને હરાવતા વાર કેટલી?”

“વાર કેટલી એમને?—પરાજય એ તો ક્ષણિક છે. તમે આ પ્રજાને મારી નાંખશો પણ એનો જુસ્સો નહિ કચડાય; એ વારંવાર પેદા થશે. એક લોહીના ટીપામાંથી સો માણસો સર્જાશે. પ્રજા હારતી જ નથી, તમે જેટલું વધારે હમન કરો, એટલો જુસ્સો વધવાનો, પ્રજા એટલી વધારે મજબુત બનવાની. હારતો કાંઈ જ અર્થ નથી, તમને ખબર છે મગનલાલ, ઘરમાં બેઠા બેઠા લોકો શી વાતો કરતા હશે?”

“તમને ખબર છે?”

“મને ખબર નથી. પણ હું કળી શકું છું.”

બા મારતો હોય તેમ મગનલાલ બોલ્યો : “બય લાગે છે સાહેબ? તમારા જેવો લશ્કરી માણસ ડરે એ તો કેમ આવશે?”

“કદાચ તમારી વાત સાચી હોય. જે પ્રજા પાસે હથિયાર નથી, એની સામે લડતા મને જરૂર ડર લાગે છે. લડાઈમાં તો ક્યાં તો તમે મરો યા તો દુશ્મન મરે. પણ આ લડાઈ મોરચા આંધીને લડવાની. હોંતી જ નથી. એમાં તમારે જ દુશ્મનોને માર્યા કરવાના, ને તમારા લાય લોહીથી રંગ્યા જ કરવાના. ક્યાં સુધી માણસ આવી રીતે ખૂનો કરતો રહે?” દૂર દષ્ટિ કરતો હોય એમ આંખ ફેરવી આગળ ચલાવ્યું “હું હમણાં બિહારથી આવું છું. ત્યાં પણ આવું જ કામ મારે કરવાનું

હતું. ત્યાંના એક વૃદ્ધ માણસો ચહેરો લજ્જા મને યાદ આવે છે. કરચલીઓવાળો ચેહરો, સૂકેદ વાળ, કમ્મરની વળી ગયેલાં, આંખમાં ઝાઝું નૂર નહિ. એના લખડી ગયેલા શરીરમાં નસોમાં ફરતું બોહી પણ તમે જોઈ શકો. અમારા માણસો એની પાસે જતા, અને ખખરો મેળવી લાવતા. ધૂજતા અવાજે એ અમને બાતમી આપતી, અને અમારું કામ કરતી. ગામના લોકો અમારા બાતમીદાર તરફ જોઈ લેસતા.” સોહનસિંહે હાથ ઝડપથી હડપચી પર મૂક્યો—તે જાણે અકાળે જીવમાંથી ઝખડીને જાણ્યો હોય તેમ આગળ ચલાવ્યું. “અમને ખખર જ નહોતી કે એના બે છોકરા આ લડતમાં હતા. એક છોકરા પર એક અમલદારને મારી નાંખવાનું ગંજીર તહોમત હતું, અને એ નાસતો ફરતો હતો. અમે આખરે આ ડોસીની ધરપકડ કરી તે દરમિયાન તો એણે અમારા બાર માણસના જીવ લીધા હતા. અમારા માણસોને જાણી જોઈને જીંધે માર્ગે વાળ્યા હતા ને ત્યાં એમના પર હુમલો થયો.”

“પછી ખૂન થતા અટકી ગયા એમને?”

“ના! અમારી સ્થિતિ વધારે કઠેડી થઈ. જે ગામોમાં અમે મથક બાંધી પડ્યા હતા ત્યાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. લોકો અમને ભારે ત્રાસ આપતા. ટોળે મળી અમારા પર હુમલો કરતા—અમે મહા પરાણે જોળીબાર કરી એમને હટાવતા. અમારા અવરજવરના માર્ગો એમને ખોદી નાંખ્યા. અમારા માણસો જે છૂટા પડી જતા તો એમનાં હાડકાં પણ ભાગ્યે જ હાથમાં આવતા. એક પોલીસનું શખ હાથમાં આવ્યું હતું. એના ડોળા ખેંચી કાઢેલા હતા. એની આંગળીઓ કાપી નાંખવામાં આવી હતી. અમને ખોરાક મુશીબતે મળતો. આખરે ના છતાંજ અમારે શહેરમાં પાછાં આવવું પડ્યું. ગામની શક્તિનો મને ખ્યાલ આવ્યો. જે આખા દેશભરમાં આવું ચાલતું હોય તો સરકારની સ્થિતિ લાંબો વખત ટકે એમ લાગતું નથી.”

“આવી વાતો કહેવી એ ઠીક નથી” મંગનલાલે કહ્યું. “એને યાદ રાખવી એ પણ ઠીક નથી.” અને એને સોગંદી લગાવવા પ્રયત્ન

ક્યો. “સાહેબ ડરતા હો તો આ કામ છોડી દેવું જોઈએ. કાચા પોચાનું આ કામ નહિ.”

સોહનસિંહ તિરસ્કાર મિશ્રિત હાસ્ય હસ્યો. લડવાનું તમારે મને શીખવવું નહિ પડે. તમને આ વાત એટલા માટે જણાવી કે તમે ખૂલો ન કરો, અને અમને ખાડામાં ન ઊતારો.”

“તમારા માણસોને આવી જ રીતે પાનો ચાઢાવો છે કે શું?” ફરી મગનલાલે ટોણો માર્યો.

સોહનસિંહનો મિનગત હવે ગયો. “તમે મને શીખામણ આપવા આવ્યા છે?” ને એકાએક વાત અટકાવી દેવી હોય તેમ ઊભો થઈ ગયો. “તમારું કામ પતી મર્યાદા હોય તો તમે જઈ શકો છો. જરૂર પડ્યે તમારી મદદ હું માંગીશ જ. ને તમે જેવી મદદ કરો છો એવી કરતા જ રહેશો.” એવી હું આશા રાખું છું.

મગનલાલના જવાબની રાહ જોવા વગર જ સોહનસિંહે ચાલવા માંડ્યું. મગનલાલને ગયા વગર છૂટકો જ નહોતો.

બાગણ આગળ જ ઉસમાન મળ્યો. એના વર્તનમાં એક પ્રકારનું હીમ ને કંપારી હતો. “સાહેબ! ધાંધલ શરૂ થયું છે” સલામ બરતા એણે કહ્યું.

“તોફાન? શું છે?” સોહનસિંહ ટટાર થઈ ગયો. એનો હાથ સ્વાભાવિક રીતે જ કમ્બર પર લટકાયેલી રિવોલ્વર તરફ ગયો.

“મથુરા! સખત મારવામાં આવ્યો છે”

“ક્યાં અગાડી? મથુરા ક્યાં છે? એને લાવીને ક્યાં રાખ્યો છે?”

“બહાર પરસાળમાં સૂવાડ્યો છે. ને પાટા બાંધવા માંડ્યા છે.”

સોહનસિંહ ઝડપભેર પરસાળમાં ગયો. બાકીના લોકો ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. એક પથારી પર મથુરાને સૂવડાવવામાં આવ્યો હતો. એના માથાના જખમમાંથી લોહી લીધું વહેતું હતું, ને આખો

પાટો લોહીવાળો થઈ ગયો હતો. ગામમાંથી વૈદ્યને બોલાવવા ગયેલો મંગળસિંહ પાછો આવી ગયો હતો. વૈદ્યે આવવાની ના પાડી હતી. આયોડીન, બોરીક, એવી બેચાર દવાઓ સિવાય બીજું કંઈ સાધન સોહનસિંહની ટૂંકડી પાસે નહોતું. બેચાર માણસોએ પોતાનાં ઘરમથુ વૈદ્યના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ઝાડના થોડાક પત્તાઓ આપ્યા હતા, તે એનો ઉપચાર થતો હતો.

“ મથુર ક્યાં ગયો હતો ? ” સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“ એ સાહેબ ! સવારનો બહાર ગયો હતો. એક ખેતર પાસેથી આવી હાલતમાં અમને મળ્યો. ગામના છોકરાઓ આવીને કહી ગયા, એટલે અમે જઈને લઈ આવ્યા ”

મથુર હોશમાં હતો એટલે એને વધારે પૂછવાનું સોહનસિંહે મુનાસખ માન્યું. “ શું થયું હતું, મથુર ? ”

પરાણે શ્વાસ લેતા અને હાંફતા હાંફતા મથુરે બતાવ કહ્યો. “ હું સવારે ખેતરમાં ગયો હતો. ત્યાં થોડાક ખેતર પાડ્યા. થોડી-વારમાં લોકો ધસી આવ્યા ને મને પૂછ્યાગાછ્યા વગર જ મરણતોલ માર માયો.”

“ વારુ ! તું આરામ લે. મંગળસિંહ ! મથુરને દવાખાનામાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કર. ત્રણ માણસોને એની સાથે મોકલો. જતી વખતે મારી પાસેથી ચિઠ્ઠી લેતો જજે.”

હુકમ કરીને એ બહાર નીકળ્યો. એનું માથું ફરતું હતું. ગામને ઠેકાણે રાખવાનો હવે બીજો ઈલાજ જ નહોતો. એના પગ મુખીના ઘર તરફ વળ્યા.

રસ્તામાં જ માસ્તરનો બેટો થઈ ગયો. માસ્તરે સોહનસિંહને ગુસ્સામાં જતો જોયો પણ એ કશું ન બોલ્યા. નમસ્કાર પણ ન ક્યાં. માસ્તરને જેતા જ સોહનસિંહ ભેગો રહી ગયો.

“ જુઓ માસ્તર ! આ ઠીક નથી.”

માસ્તર શંખ્યા. એમની સ્વસ્થતા જરા ય તૂટી નહોતી. એ શાંતિથી આ અમલદારને નીરખી રહ્યા : “ કેમ બાઇ ? ”

“ તમે અમારા માણસને આવી રીતે મારશે તો ગામના જૂડા હાલ થશે.”

માસ્તર જરા ટટાર થયા. એમની આંખમાં જરા ચમક આવી. “ તારા માણસને પૂછતો ખરો, એણે શું ક્યું” હતું તે ! ગામના તો જે હાલ થવાના હશે તો તે થશે. પણ તમારા વર્તન માટે તમારે પણ વેહું રહેશે.”

“ મારે તમારી પાસેથી કાંઈ બાપણો સાંભળવા નથી. હું સુખીને કહેવા જ જતો હતો કે આનો બદલો ગામે આપવો પડશે. મારા એક માણસ, તમારા દસ.” સોહનસિંહની આંખમાં ખૂન્નસ હતું.

આવા માણસ સાથે વાત કરવામાં ય ગૌરવ-હાનિ હતી. માસ્તર ત્યાંથી ચાલ્યા એટલું જ બોલીને : “ જેવી હરિ ઇચ્છા. મારું કે તારું કાંઈનું ધાયું” થતું નથી.”

સોહનસિંહ ધુંવાડુવા થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ પાંચમું

∴ ∴ ધૂધવાતો અગ્નિ

ગામમાં લોકો કોઈ ભરાયેલી ગાયની માફક ફરતા હતા. એમની આંખોમાં ગામમાં બનેલા બનાવોની વિરમયતાનો ચમકારો હોય ચાલ્યો ગયો હતો. એ પોતાનું જ્ઞાન અજમાવવા પ્રયત્ન કરતા પણ એમાં એને સફળતા મળી નહોતી. આકાશમાં હેતુ વગર દોડા-દોડી કરતા વાદળા જેવી સ્થિતિ એમની થોડેધણે અંશે હતી. ખેડૂતો પોતાનું કામ કરવા નિયમિત ખેતરે બળદ લઈ જતા. લુહારની ધમણ અચાનક પ્રાતઃકાળે ફૂંકાડા મારતી, કાંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ રખારી રીતસર ગાયોનું ધણુ લઈ શેઢીએ ઉપડી જતો. નાના નાના દુકાનદારોની દુકાન ખૂલતી અને ગામનાં નાનકડા બજારમાં આવેલી એકલી હોટલમાં ચાના કોપ પર કોપ ઊતરતા- ખતાં ફેરફાર તો થયો જ હતો. નિયમિત જીવનમાં ય લોકોનું ખોલવાનું ઓછું થયું હતું. લોકો ખોલતા તે ય જાણે ધીરેધીરે ઓછામાં ઓછા અક્ષરોમાં વાતોલાપ કરતા. પ્રત્યેકના મનમાં ગમે આરંભેલી લડતનો, અને એની પ્રત્યાઘાત રૂપે બનતા બનાવોનો ખમાલ રમતો હતો ને અટપટા ભાવિના કરુણ-ભિષણ બનાવોની આગાહી થયા કરતી.

યુદ્ધના મોરચા હજી મંડાયા નહોતા; પણ જાણે ખામચો ખોદાતી હતી. લશ્કર લડતું ન હોય છતાં સુસજ્જ હોય એવા પ્રકારની શાંતિ ગામના ઉરે વસી હતી.

કેવળરામના ઘરમાં આમતેમ ફેરફાર થતા હતા. કેટલુંક રાય-રચીલું ફેરવાતું હતું. માસ્તરે સલાહ આપી હતી તે મુજબ ગામલોકની કમિરીએ નિર્ણય કર્યો હતો કે લોકોએ દાગીના અને રાયરચીલું સલામત માટે અન્ય સ્થળે મોકલી આપવા. કેવળભાઈના ઘરમાં મૂડી ઠીકઠીક હતી, જરૂરી વસ્તુઓ રાખીને બાકીની મોસાળ મોકલી દેવાનું એમણે નક્કી કર્યું હતું.

મંછા બધું ઠીકઠાક કરતી હતી. એણે દાગીનાનો ડાબડો તૈયાર કરી રાખ્યો, અને ઘરની બીનજરૂરી ચિજો ભેગી કરવા માંડી. એને ગામમાં આવેલી નવી વસતી તરફ રોષ હતો જ. એનો મિત્રજી આમે ય ભારે હતો. તેમાં વધારો થયો. પડેલા જ દિવસના બનાવે એના વર્તને-એના રોષે-ગામલોકમાં પ્રતિજ્ઞા વધારી હતી. પટલાણીએ કમાલ કરી એમ ઘણાએ વાતવાતમાં એ દિવસે કહ્યું હતું. ફરીવાર પશી જેવાની તાંબડી પોલીસ જૂંટવી લેવા પ્રયત્ન કરે તો ફરીવાર એ આમ જ બડબડી ગિઠે એમાં શંકા નહોતી.

પશી ઘરમાં કામ કરવા આવી હતી. “મૂઆ અહીં શા માટે આવ્યા હશે! એમનું આ ગામમાં શું દાટ્યું છે?” હાથમાં સાવરણો લેતાં મંછા તાડૂકી.

“દાટ્યું તો બા કાંઈ નથો. પણ આવીને રીતસર પથારી પાથરીને પડ્યા છે. નળીઓવાળી બંદૂકના જોરે જ ભાષ આવ્યાં છે.” પશીએ પોતાની સમજ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો.

“એમનો અહીં કાંઈ હકદાવો બળ્યો છે? આ ગામમાં લૂંટવા જેવું ય શું છે?”

પશીએ માચીયા પરથી ગોદડાં જીતારવા માડ્યાં, ને ઘરના ગોદડાં જુદા કરવા માંડ્યા.

“બા તમે સંભળ્યું ?”

“શું ?”

“તખોજનો કેસ ચોરે ચાલવાનો છે.”

“તખોજ તો પેલો નાથીનો વર ને ?”

“હા, બા.”

“કેમ ? એના પર કેસ શાને માટે ?”

“એક સપયડાને મારવા બદલ. દસ માણસને પકડી મળેલા ને તેમાંથી તખોજ પર કેસ કરવાનું નક્કી થયું છે.”

“તખોજ તો સારો માણસ છે. એણે નાથીને હાંસડો સારો કરાવી આપ્યો હતો. ૨૦ તોલા ચાંદી વાપરી હતી. એને કેમ પકડ્યો ?”

“કોઈ પોલીસને એણે ખેતરના નાળે માર્યો હતો.”

“શું થયું હતું ?”

“તખોજ સરખવાની શીંગોની ગાંસડી બાંધી આવતો હતો. પોલીસે એને ઊભો રાખી, સીંગો માંગી. તખોજએ આપવાની ના પાડી. બંને વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. પોલીસે બળજબરી વાપરી, ને એનો માથો લઈ લેવા માંડ્યો. ને તખોજ પર લાકડીનો ધા કર્યો. તખોજએ સામી વાર કરી, પોતાની પાસેનું ધારીયું ફેંક્યું. પોલીસ બોલીબુ-લાણ થઈ ગયો. પછી ગામમાં આ બધાંને પકડ્યા ને તખોજ પર તહોમત મૂકાયું.”

“એમાં એણે ખોટું શું કયું ?”

“પણ એણે પોલીસને માર્યો ને ?”

“તો શું કામ શાકભાજી લેવા ગયો હતો ? મક્કતનો માથો લેવા જતાં બીજું શું મળે ?” બચાવ કરતાં મંછાતા મોં પર આનંદરેખા પ્રગટી.

“એને હવે સજા થશે ને બા ?”

“શું સજા થશે ?”

“જેલમાં મોકલશે.”

“મોકલ્યા, મોકલ્યા હવે ! એમ તો એમની શું શુંજાશ છે કે
જગર શુનાએ એક માણસને સજા કરે, અને તે ય મામતા ચોરે જ !
મામલોક એમ થવાય ન દે !”

પશીને ય આવી બાળમાન્યતા પર થોડું હસવું આવી ગયું.
પટલાણી પણ જણે માય દોવા જેટલું સરળ કામ આને સમજતાં હતાં !

“મામલોક ચોરે જશે ને ?”

“ના, બા !”

“કેમ ?”

“માસ્તરે બધાને ના પાડી. એમણે કહ્યું કે બધે એને શિક્ષા
કરે. આપણને ત્યાં જવું શોભે નહિ.”

“બીકણુ !” આકસ્મિક જ મંછાના મ્હોંમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી
અયો. પશી પણ મંછાના ઉદ્ગારો ચમકાવે સાંભળી રહી. પટલાણી
કેવી હિંમત કરતાં હતાં !

“મારું જો ચાલે, તો લોકોને લઈ ત્યાં જઈ, ને તપોજીને
છોડાવી લાઉં. પછી સરકારને જો કરવું હોય તે કરે.” એની આંખ
આમળ યોજના તૈયાર થવા માંડી. લોકો શા માટે આવું નહિ કરતા
હોય ? નાની શી વાત હતી. પોલીસદળ મામૂલી હતું. મામલોકની
સંખ્યા ધણી મોટી હતી. એક ધા ને બધા સાફ, ને કાયમની
નિરાંત. આવું સરળ કાર્ય કરવા પણ માસ્તર ને મુખી તૈયાર નહોતા.
એને મામતા પુરુષો પર ચીડ ચઢી.

મુખી બહારથી ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા. એમની ગતિમાં
વેગ હતો. મોં પર રોષ હતો—નિરાંત નહોતી. આવીને ખેસ વડે
મોં લૂછતાં એમણે ફેંટો ઊતાર્યો. પશી અંદર ચાલી ગઈ. મંછા
પતિની ધમાલ જોઈ રહી ને સાવરણો બાજુએ મૂક્યો.

“કેમ આટલી ધમાલ ?” એણે નમ્ર અવાજે પૂછ્યું.

“ માસ્તર આવી ગયા ? ” એણે ચિંતાતુર અવાજે સવાલનો જવાબ આપવાને બદલે નવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ નથી આવ્યા. પણ શું થયું, એ તો કહો- ” જરા છણકો કરી મંછા બોલી.

“ પેલા તખોજીને કદાચ ગોળાએ વીંધશે. ”

મંછા હેમતાઈ ગઇ. આવી કડક સજ્જનો એણે ખ્યાલ પણ નહોતો કર્યો. આવું સંભવી શકે એમ એણે માન્યું પણ નહોતું.

“ ખાલી એક માણસને મારવા બદલ. ”

“ હા ! અમલદાર દાખતો એસાડવા મગિ છે. મારાથી સહન થતું નથી. ”

“ તો જાવ ! છોડાવી લાવો. દસપંદર માણસોની સામે થતાં વાર કેટલી ? ” યોજના રજૂ કરતાં એ બોલી.

“ હં ! ” કહી ખિન્ન હાસ્ય મુખીએ કયું. “ એટલું સરળ હોત તો કમારનુંય કયું હોત. ”

બહારથી માસ્તરના દક્ષિણી ઢગના પગરખાંનો વિશિષ્ટ અવાજ આવ્યો. “ એ માસ્તર કાંક રસ્તો કાઢશે ! ” મુખીએ પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી.

“ ઘરમાં હાથ બેઠીને બેસી રહેવાના રસ્તા તો અનેક નીકળશે ! ” મંછા ક્રોધે ભરાઈ હતી એ ઉતાવળા પગે અંદર ચાલી ગઇ.

માસ્તરના મોં પર એવી જ સ્વસ્થતા હતી. એ મુખીનો ઉદ્વેગ પારખી ગયા.

“ કેમ મુખી ! આવડો ભાર માથે ? ”

“ માસ્તર ! આ તો ઠીક થતું નથી. એ તખોજીને આમ ગોળાએ વીંધવાની વાત કરે એ ન પોસાય. ”

“ તો આપણે શું કરીએ ? ”

“એનો કાંઈ રસ્તો તો કાઢવો જ નેહએ.” દીન અવાજે મુખી બોલ્યા.

“આમ દીન ચર્ચિ, તે ચાલશે? લડત માંડીએ તો આવા અનેક બલિદાન આપવાં પડશે. એક આહુતિએ કોઈ દેવ ધરાતા નથી.”

“પણ આનો ગુનો શો તે આવી કડક શિક્ષા કરે?” મુખીના અવાજનો વિસ્તાર જરા વધ્યો.

“આ સરકારના રાજ્યમાં તું ન્યાયની વાત પૂછે છે?”

“થોડું ઘણું તો...”

“એ જ તારી ભૂલ છે. એટલી તારી સમજ કાચી. હજીય મુખીપણાનો અંશ તારામાંથી ગયો નથી, એટલે તને અંગ્રેજની ન્યાયબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે.”

“પણ માસ્તર! આવો ઘેર અન્યાય...”

“જરા ઇતિહાસ તો વાંચ મૂખી. લોકોને ઘેર ઘેર જઈ સત્તાવનમાં માર્યા હતા. ગામેગામ મહાદાં લટકાવ્યાં હતાં. એ બધો ન્યાય હતો? સેંકડો નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષો પર જલિમાનવાળા બામમાં ગોળીઓ ચલાવી, એ ન્યાય હતો? આપણા દેશનાં કરોડો માણસોને નામા-જૂખ્યા રાખી, એમના માલ પર તાગડધિત્રા કરવા, મહાલવું એ ન્યાય છે? સામ્રાજ્યો કોઈ ન્યાય પર ટકતાં સાંભળ્યાં છે? રાજ્ય એટલે જ અન્યાય, અને તેમાં આ તો પરદેશી રાજ્ય. જે દહાડે આપણે આ સમજ ફેળવશું, ત્યારે જ એનો નાશ કરવા શક્તિમાન થઈશું.”

માસ્તરની દલીલોથી મુખીને થોડી હિંમત આવી; એમની આત્મશ્રદ્ધા પુનઃ પ્રગટવા માંડી. “મને બીજું કાંઈ દુઃખ નથી, માસ્તર! પણ મને એની બેરીનું લાગે છે. પરણે હજી વરસ પણ થયું નથી, એને આપણે માટે શું લાગશે? એને એમ થશે કે ગામે મારા ઘણી માટે કશું કયું નહિ. ગામલોકની તકરાર એણે માથે વહોરી, પણ ગામે સહારો ન કર્યો.”

“એનો વર ગામના ઇતિહાસમાં અમર થઈ જશે. આપણે એના દેહ પર ખાંભી ચણીશું.” માસ્તરના મુખ પર પ્રકાશ પથરાયો : “ગામના પ્રથમ શહીદ થવાનું માન મારે કે તારે ફાળે ઓછું આવ્યું છે? આમ ને આમ એ મરી જત-નાથી આંસુડાં સારત. પણ કોઈ એને યાદ ન કરત. એને હવે આપું ગામ સંભારશે ને પૂજશે. ગામલોક એના પરથી દાખલો લેશે, ને છોકરાઓને એની વાત કહેશે. તખ્તેજી તો ગામનો ઇતિહાસ સરજી જશે...” બોલતા બોલતા એ અટક્યા, ને થોડીવારે આગળ ચલાવ્યું: “નાથીની સંભાળ આપણે રાખીશું. એની ખાવાપીવાની ચિંતા આપણે રાખીએ, છતાં એને જે નાતરે જવું હશે તો એ જોઈવણુ પણ કરી આપશું. હું નાથીને મળી લઈશ, તું ચિંતા ન કરતો. હજી તો આવી ઘણી આપત્તિઓ આવવાની છે, ને આપણે વેઠવાનું આવશે. તારે તો અર્જુનની માફક ગામની આગેવાની લઈ દુશ્મનને હરાવવાનો છે.”

માસ્તર જેવો સારથિ આવા કપરા પસંજોએ ન મળ્યો હોત તો ટકી શકાત ખરું? મુખી મગજનો વિચાર-વળ ચઢાવવા માંડ્યા.

જન્મે વાત કરતા એકાએક અટકી ગયા. બહારથી એક સ્ત્રી દોડતી દોડતી અંદર આવી. લગભગ વીસેક વર્ષની આ જુવાન ઠાકરડાસ્ત્રીના મોં પર ભારે વિષાદ હતો. એની આંખો રડી રડીને સૂઝી ગઈ હતી. આંખોમાં હજી ય આંસુ હતાં. આવીને એ મુખીના પગમાં પડી.

“કાકા ! મારા ઘણીને બચાવો. એણે શું ગુનો કર્યો છે ? લોક કહે છે તમારા હાથની વાત છે. તમે અમલદારને સમજાવી શકો એમ છો. મારો ચૂડો નંદવાતો અટકાવો. ઠાકોરજી તમારું કલ્યાણ કરશે.”

મુખીને શું કહેવું, એ સૂઝ્યું નહિ. આ નિર્દોષ હૃદયની સ્ત્રીને આશ્વાસન કેવી રીતે આપવું ?

“નાથી!” મુખીએ મુઠ્ઠુ અવાજે કહ્યું: “જે આમ રડયાથી તખોજી કાંઈ છૂટવાનો છે? તારે તો હિંમત રાખવી જોઈએ.”

“પણ કાકા! મારો મનખો પરવારવા બેઠો.” નાથી ડૂસકા ખાતી બોલી: “લોકો કહે છે તમે એનો ઠેસ ચલાવવાના છો. તમે એને શિક્ષા કરશો.”

મુખી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. “આ શું? આવું કોણ કહે છે?”

“ગામના લોકો!” પ્રાર્થના કરતી હોય તેમ દીન નજરે નાથીએ મુખી સામે નજર કરી. “તમે કાકા એમ નહિ કરો ને?”

“હું શું કરવાનો છું, તેની ખબર લોકને ક્યાંથી પડી?”

માસ્તર વચ્ચે બોલ્યા : “એમાં જ હંમેશાં રહસ્ય સમાયેલું છે. દુનિયાભરમાં રાજ્યોને આ રહસ્ય હંમેશાં સત્તાવે છે. પ્રજા જાણે છે કેવી રીતે? ને છતાં પ્રજા હંમેશાં જાણે જ છે. રામાયણનો પ્રસંગ યાદ છે? એક રાતે કૈકેયીએ વચન લીધું, ને સવારના રામને વનવાસ જવાનું નક્કી થયું. આખા અયોધ્યામાં કેવા વિદ્યુતવેગે ખબર વ્યાપી ગઈ હતી! બધા લોકને કોણ કહેવા ગયું હતું? આજે પણ સરકારને એ વાત સત્તાવે છે. ગમે તેવા પ્રતિજ્ઞા હોય છે, કડક દરમિયાનો હોય છે, હથિયારબંધી કરવામાં આવે છે; છતાં લોકોને તો એ ખબર મળ્યા વગર રહેતા જ નથી. સત્તાવનના બળવા વખતે છાપાંઓ નહોતાં, રેલ્વેઓ નહોતી; છતાં એના ખબર ગામેગામ વ્યાપ્યા હતા. આ જ રહસ્ય છે, મુખી!”

નાથીની આંખમાં આશાની એક નજર રમી ગઈ. બહાર વાદળો ઘેરાયા હતાં, ને એમાં વીજળી ઝબકારા દેતી હતી. એક કાણું વાદળું આવ્યું, ને ઓરડામાં થોડીવાર અંધારું વધારે ગાઢ થયું. ઓરડામાં બધા થોડો વખત શાંત બિભા રહ્યા, પણ એમનાં મન વાત કરતાં હતાં.

“દાદા! આ વાદળ! આ વિજળી! માવડું થશે તો ખેતી વણસી જશે. કપાસનાં કાલાં દાઝી જશે.”

“ બાઈ, એની ફિકર શા માટે? વાદળાં મોટાં છે, પણ પવનનો એક ઝપાટો એને વિખેરી નાંખશે. ”

પવન જોરથી ફૂંકતો હતો.

“ બાઈ ! જો આ વાદળાંની માફક સરકાર પણ વિખેરાઈ જશે, ને જગત પર સૂર્યનો પ્રકાશ રેલાશે. હિંદમાંથી આ અંધારા વળશે, અને સ્વરાજ્યનો ઉદય થશે. ”

નાથી પોતાની જગ્યાએથી બેઠી થઈ. “ ઠાકા ! મારો ધણી ખૂન કરે એવો નથી. પેલા પોલીસે જ્યારે મફતિયા માલ લેવા માંડ્યો, ત્યારે એનો મિળજ હાથ ન રહ્યો ને એને મારી બેઠો. જેર આવ્યો, ત્યારે એને ય થઈ ગયું હતું કે આમ ન થયું હોત, તો સારું થાત. મને કહે : ‘ નાથી ! આજે ભારે બૂલ થઈ ! કોણ જાણે શું ય આનું પરીણામ આવશે. ’ બપોરે જમતી વેળા તો એની આંખો બીની થઈ મછ, ને ખાતાં ખાતાં જ બિડ્યા. અને મને કહે : ‘ નાથી ! આજે છેલ્લીવાર જાણે અહીં જમવા બેઠો છું, એમ થયા કરે છે. ’ મને પણ રોવું આવી ગયું. લાણુ પરથી બેઠી હાથ દહોયા ન દહોયા ને પોલીસ આવી પહોંચી. ”

માસ્તરે નાથીની પીઠ પર હાથ મૂક્યો : “ તખોજને તો એ છેક નાનો હતો, ત્યારથી ઓળખું છું. એના બાપા, દાદા, તમામને હું ઓળખું છું. એની નીતિ પ્રમાણે એ મિળજ ગુમાવતો હતો. પણ કામ કરવામાં એ હમેશાં એકઠો રહેતો. દર ચોમાસે એ શાક લઈ મારે ત્યાં આવતો ને કહેતો : ‘ દાદા ! આ મારી વાડીનું શાક. ’ એકઠે વરસ એ ચૂક્યો નથી. નાથી ! મારું દુઃખ પણ ઓછું નથી. આવા માણસને આવી રીતે ગુમાવવો પડશે, એવો તો મને પણ ખ્યાલ નહોતો. પણ વિચાર કરું છું ને લાગે છે કે તખોજ ભવ તરી ગયો ને કુળને તારતો ગયો. આવું નસીબ તો જોણે હજાર પુણ્ય કર્યાં હોય, એને જ સાંપડે છે. ”

નાથી માસ્તરના વચનોએ જરા ટદાર બની. પણ એની આંખમાં હજીય આજીજીભાવ હતો. એણે મુખી તરફ જોયને કહ્યું, “તમે તો એને શિક્ષા નહિ કરો ને?”

“ના! હું એને શિક્ષા કેવી રીતે કરું? ખારી પાસે જતા પણ શી છે?”

“લોકો કહે છે કે અમલદાર તમારી પાસે જ ન્યાય તોળાવશે.” મુખી હસ્યા. કેવી ભોળા બાપ હતી!

“મારે મન કે લોકોને મન એણે કરો મુતો કયો નથી. મારે જો ન્યાય તોળવાનો હોય, તો એને છોડી મૂકું.”

નાથીને જાણેસાચ આશ્વાસન મળ્યું હોય તેમ એ આભારવશ આંખોએ મુખી તરફ જોષ રહી.

બહાર ઠાપ પોલીસ આવીને ઊભો હતો. પસાયતો અંદર આવ્યો. ‘પટેલ! તમને અમલદાર મળવા આવ્યો છે.’

મુખીએ મંછાને જમ મારી. મંછા એકદમ અંદર આવી, “કેમ?”

“જો, આ નાથીને સાથે લઈ જા, એને ઘેર જઈને બેસજો. એને દિલાજાની જરૂર છે.” મુખીએ મંછાને કહ્યું.

“પણ આ બધું ધરતું કામ...”

“એ લઈ રહેશે. અત્યારે પહેલું કામ નાથીની સાથે જઈ, એની પાસે બેસવાનું છે.”

મંછાના મમજમાં ધીરે ધીરે વાત બિતરતી હતી. “સારું! હું જઈશ, પાછા ક્યારે આવવાનું છે?”

“હું કહેવડાવીશ.” ને પસાયતા તરફ ફરીને એમણે કહ્યું: “જા! અમલદારને મોકલ.” મંછા અને નાથી પાછલા બારણે બહાર નીકળ્યા.

સોહનસિંહ આજે યુનીફોર્મમાં આવ્યો હતો. એના ડોટના ચકચકતાં બટનનો રુવાળ ઔર હતો.

“મુખી! તમારી સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો.” આવતાં જ એણે કહ્યું.

“પધારો!” મુખીના અવાજમાં વિનયની માત્ર લુખ્ખી છાંય જ હતી. એણે ખુરશી ધરી.

સોહનસિંહે માસ્તર સામું જોયું. માસ્તર સમજી ગયા. એ જવા દીધા.

“માસ્તર!” મુખીએ માસ્તરને ધીરતા જોયા.

“કેમ?”

“બપોરે પાછા આવશેને?”

“કામ છે કાંઈ?”

“કામ તો ખાસ નથી. પણ આવો તો સારું.”

“બલે, આવીશ.”

“માસ્તર! તમે નાથોને ત્યાં અત્યારે જવાના છો?”

“તમે કહેતા હો તો જાઉં.”

“જાવ તો સારું. એની પડખે ટો’ક અડીખમ આદમીએ રહેવાની જરૂર છે.”

“જમણ! એની બહુ ફિકર ન કરતા. પ્રભુ સહુ સારાં વાનાં કરશે.”

માસ્તર ગયા. સોહનસિંહ એમના તરફ ધારીને જોઈ રહ્યો. મુખી તરફ નજર ફેરવીને એ બોલ્યો : “મુખી! મારી મચ્છા કશું કરવાની નહોતી, પણ લાચાર છું. ગામસોંકે પહેલો ધા કર્યો.”

મુખીએ માત્ર ‘હ’ કહી જવાબ વાળ્યો. સોહનસિંહે આગળ ચલાવ્યું : “ગામમાં ધાધલ થાય, એ મને ખમતું નથી, પણ મારે નોકરી બળવવાની છે.”

મુખીએ તો યે પણ કશો જવાબ ન વાળ્યો. એણે વેધક દષ્ટિએ અમલદારની આંખોમાં જોયું. સોહનસિંહે આગળ ચલાવ્યું :

“અમારે માત્ર હુકમ જ બળવવાનો હોય છે, અમને હુકમ છે કે આવું કંઈ પણ થાય તો લોકોને પકડવા, ને મારતાં પણ અચકાવું નહિ.”

ઉત્તર માટે, બોલતાં બોલતાં જ સોહનસિંહે મુખીના સામે જોયું. મુખી અનુત્તર રહ્યા.

“અમારે માટે પણ નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે. તમારા માણસે અમારા સિપાઇને માર્યો, એનો ખદ્દો અમને મળવો જ જોઈએ.”

મુખીથી હવે ન રહેવાયું. “પકડીને ચોરા પર શું કરવા રાખ્યો છે, તુરત જ ગોળીએ વીંધવો હતો ને? નકામી બીજી માથાફૂટ શું કરવા કરો છો?”

સોહનસિંહે માથું હલાવ્યું. “તમારી સાથે હું સંમત થતો હોત તો જરૂર એમ કરત. લોકો પર મારે છાપ પાડતી છે. મારે એનો જાહેર કેસ ચલાવવો છે. લોકોને એમ બતાવવું છે કે આવા બનાવોથી તેમને હાનિ થશે. મારે લોકોને પાઠ શીખવાડવો છે. મારો વિચાર તો, ગામની પંચાયત એકત્ર કરી, એની પાસે ચૂકાદો મેળવવાનો છે.” એનો હાથ સ્વાભાવિક રીતે જ રિવોલ્વર તરફ ગયો.

મુખીએ બહાર બારણામાંથી ઠંડી સરકતી હવા તરફ નજર કરી : “આજે વરસાદ પડશે એમ લાગે છે.”

સોહનસિંહ વાત પડતી મૂકવા માંગતો નહોતો. “મુખી! અમારું કામ વ્યવસ્થા બળવવાનું છે. ગામ જો યોગ્ય વર્તન નહિ કરે, તો અમારે નિરુપાયે એને શીખવવું પડશે.” એનો અવાજ સખ્ત બન્યો, “જરૂર પડ્યે, ગોળી ચલાવતાં અમે નહિ અચકાઈએ, એ પણ હું તમને કહી દઉં છું. લોકોને જો તમારે ખૂનામરફીમાંથી બચાવવાં હોય, તો અમને આ કામમાં મદદ કરવી પડશે, લોકોને વારવા પડશે. અમારી ઇચ્છા એવી છે કે તમે મુખી તરીકે, પંચાયતના વડા તરીકે કાયમ રહો, ને આ બાબતમાં તબોજીને શિક્ષા કરો. લોકો પર એથી વધારે દાબ રહેશે.”

મુખીએ મૃદુ અવાજે જવાબ વાળ્યો : “ લોકો કહેતા હતા તે ખોટું નથી.”

“ શું ? ”

“ કે મારે હાથે જ તપાસીને શિક્ષા દેવાબાની છે.”

“ લોકોએ વાત ક્યાંથી જાણી, એની મને ખબર નથી. પણ એથી લોકોને લાભ થવાનો છે, તે હું જાણું છું.”

મુખીએ ઓરડામાં આંટાં મારવા માંડ્યા. આંટાં મારતાં જ એણે બોલવાનું શરૂ કર્યું : “ કેવા અજબ માણસો તમે છો ! અમારી સરકાર પણ કેવી અજબ છે ! તમે એમ માને છો કે તમે આ દેશમાં જ જન્મેલા હોવા છતાં સરકારના હાથા રૂપ બની રહ્યા છો, એ પ્રમાણે બીજા બધા ય બનશે ? આ સરકારને એમ જ વિશ્વાસ ખેંચી ગયો છે કે એના રથનાં પૈડાં અમારા વડે સારી જિંદગી ચાલ્યા કરશે. પણ હવે એવું રહ્યું છે ક્યાં ? તમે પ્રજાના હૃદયને, માનસને સમજી શકતા નથી. માટે તો આવાં કુકૃત્યો આચરવા બેઠા છો. તમારી સરકારને અમે સ્વીકારતા હોઈએ, તો તમારા કાયદા અમને લાગુ પડે, તમારા નિયમો અમારે સ્વીકારવા પડે. મને આ કેસ ચલાવવાનો કશોજ અધિકાર નથી, અમારા ગામમાં કોઈને જ અધિકાર નથી. તમે આવીને ગામનો કાયદો તોડ્યો, ને નવો કાયદો, તમારો કાયદો. અમલમાં આવ્યો. તમે તમારા કાયદાનો ભંગ કરવા ઇચ્છતા નથી; ના હું મારા ગામનો કાયદો તોડું એમ ઈચ્છો છો ? ”

સોહનસિંહની કરડાઈ ઘટી. “ તમે નહિ માનો. પણ મુખી, હું જરાય રંજીત કરવા માંગતો નથી. મને મારા દેશ તરફ લાગણી નથી, એમ ન માનતા. પણ પેટ છે, મુખી ! એ એવા ગુલામી કરાવે છે કે કાન બહાર થઈ જાય છે ને પછી કોઈની વાત સાંભળતા નથી. લશ્કરી માનવ જલદી શીખતું નથી એ જ્ઞાન માટે અસમર્થ છે. રાજ્યસભા પોતાનું જ ધાર્યું કરે, ને એમાં ફેરફાર પડતો નથી.. હું એવી રીતે કાર્ય કરવા હવે ટેવાઈ ગયો છું.”

“આવી રહીયુસ્તતા જ નુકશાન કરે છે, રાખ્યસતાનો અંત આણે છે.”

સોહનસિંહના અવાજમાં ઠડવાથ આવી; “મારા જીવનમાંય પ્રસંગો આવી ગયા છે. આ પ્રસંગોનું સ્મરણ પણ આવે સમયે જાગે છે. પણ અમારે એ સ્મરણને સંભારવાનાં નથી. માટે એ તખોજીને અમારે શિક્ષા આપવી જોઈએ. જેથી બીજાઓ આવું કાંઈ કરતા ડરે. ફરજ એ ફરજ છે. પછી ભલે તેમાં ભુલિ કે ઠહાપણ, કશું જ ન હોય.”

કાનૂનના યંત્રવત્ નિયમે ચાલતા આ માણસ સાથે વાત કરવામાં ફાયદો શે? છતાં એના તરફ મુખીને અનુકંપા જન્મી.

“આપણા રસ્તા જુદા છે. આપણે વાત કરવાનું બંધ કરીએ તો કેમ?”

સોહનસિંહ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરવા માંગતો હતો. એ બેસી જ રહ્યો.

“આપણે વાત કરવી જ છે. તમારી મદદની આ આગતમાં અમને જરૂર છે. ને તમારે એ આપવી જ પડશે.”

વિજળીના ચમકારા માફક એક વિચાર મુખીના મગજમાં ચમકી ગયો. “તો તો મારી સલાહ તમારે માનવી પડશે સરકરી ફોજમાં તમે ફેટવા માણસો આણ્યા છે?”

“પંદર.”

“એમાંથી આ તખોજીની શાકભાજીની મફત માંગણી કરનાર, અને દૂધવાળી પશીની તામડી ઊઠાવી જનાર સિપાઈને તમારે સજા કરવી જોઈએ. એમણે પણ ગુન્હે કર્યો છે. એમને શિક્ષા થાય તો તખોજીને શિક્ષા કરવાનું હું માથે લઉં. મારી પંચાયત આમળ આ બધાનો કેસ ચાલે.”

“તમે સરકરી તો નથી કરતા ને?” ખુરશી પરથી સોહનસિંહ વિસ્મયથી આખો બોલો થઈ ગયો.

“ મશ્કરી શું કરવા ? હું તો મારા મનમાં જે આવ્યું તે કહું છું.”

“ એ તો અસંભવિત છે. તમને ખબર છે કે આ બાળકમાં હું સંમત થઈ શકું જ નહિ.”

“ એ મને ખબર છે, અમલદાર ! માટે તો કહું છું કે તમારી સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી.”

સોહનસિંહ ઊઠ્યો. બીંત સાથે માથાં ભાંગવા જેવી આ વાત હતી. “ તમારું રાજીનામું સ્વીકારીને કદાચ મગનલાલ જેવાને એ જગ્યા સોંપવી પડશે.”

“ એ તો તમારી ધૃષ્ટાંત્રી વાત છે. ગામના માલિક તો તમે થઈ બેઠા છો. એટલે આવો પ્રશ્ન તમને નહિ મૂંઝવે.”

સોહનસિંહના મુખ પર ખિન્નતા હતી. “ અમારે ભારે કઠણ કામ કરવાનું છે, નહિ ? ”

“ હા જી.” મુખીએ દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો. “ દુનિયામાં સૌથી કઠણ કામ તમે હાથમાં લીધું છે, અને એ સાવ અશક્ય છે.

“ કેમ ? ”

“ પ્રજાનો જુસ્સો લંમેશ માટે દાખવાનું કામ અશક્ય છે.”

“ મને ય લાગે છે. જોઈએ.” કહી સોહનસિંહ ઊઠ્યો.

x x x

નાથીને ઘેર મંછા અને પશી ધીરે ધીરે વાત કરતાં હતાં.

“ બા ! તમને એક વાત કરું ? ” પશીએ છેક કાન પાસે મોં ધરતાં કહ્યું.

“ શું ? એવી તે કઈ વાત છે ? ” મંછાએ ઉત્સુકતા બતાવી.

“ ખાનગી રાખવાની.”

“ મૂર્ખ ! હું કેને કહેવા જવાની છું ? ” એક ધીમી થપાટ મંછાએ લમાવી દીધી.

“આ મગનલાલનું થોડા દિવસમાં આવી બનશે”

“કેમ?” મંછાને નવાઈ થઈ.

“લોક કહે છે કે એ ચૌદશિયાનું કામ કરે છે; વારંવાર અમલદાર પાસે જાય છે; ને ચાડી ખાય છે. એને ઠેકાણે કરી નાંખવાની લોકો પેરવીમાં છે.”

“શું કહે છે? એ તો ભારે કહેવાય!”

“સાચી વાત છે, બા! એને મુખી થવું છે. મારે આ ધંધા કરવા માંડ્યા છે. લોકો આપણા મુખીને જ રાખવા માગે છે. મગનલાલનું માથું વટાઈ જશે.”

“તું દુત્તી છે, પશલી! તને આવી ખખર ક્યાંથી પડી?”

“એ’ કહેતા હતા.” પોતાના ધણીના નામની સંજ્ઞા કરતા પશી મલકાઈ.”

“ગામ તો ઘણું આગળ વધ્યું. મને તો એમ હતું કે આ તખોજનો ભોગ એમ જ ધરાશે. ને આપણે કાંઈ નહિ કરીએ.”

આકાશમાં વાદળાં વચ્ચે વીજળી દોડતી હતી.

“મેઘલાદાદા! હવે તો થાક લાગ્યો! વરસો તો સારું. તમે તો વીખેરાઈ જવાની પેરવીમાં છો.”

ઘનઘોર વાદળાં મન મૂકીને વરસવાં લાગ્યાં.

રસ્તે જતાં સોહનસિંહ ભીંજ્યો, પણ એને શાતા વળી. મુખી સાથે વાત કર્યા પછી એનું હૃદય બળતું હતું.

“વરસાદની મારા પર અમીદદિ છે. નહિતર, આવા કટાણે વૃષ્ટિ થાય ખરી? મને વરસાદ ગમે છે.” મન સાથે એ ગણગણ્યો. એની ખિન્નતા ચાલી ગઈ.

વરસાદ એ દિવસે મૂશળધાર વરસ્યો. અને ગામમાં કિચ્કિચ થયો.

પ્રકરણ પાંચમું

∴

અન્યાયનો ન્યાય

આખી અપોર વરસાદ રહ્યો. ને આકાશ, ક્રોધે ભરાયેલ માણસ માફક, ગર્જતું હતું. લોકો પોતાના ઘરમાં બેઠા બેઠા આ વરસાદની ઝડીઓને નિરાશ વદને નિહાળતા હતા. ગામનાં હૃદયમાં આકાશ કરતાં વધારે શ્યામ તિમિર ધેરાયું હતું. ને એ જ હૃદયમાં તિરસ્કારના વૈરાગિની વિજળી ચમકતી હતી. વરસાદ ને વાવાઝોડાં જ દાવાનળ પ્રગટાવે છેને ? અંધ આરણ્યે બેઠેલા લોકોની આંખો બાણે પડેલા પાછળ છૂપાયેલા માણસો માફક, ડોઝીયાં કરતી હતી. રસ્તા પર કોઈ ફરકતું નહોતું. ફૂતરાં પણ ઓસરીનો કે ગાયની ગભાણનો આશ્રય લઈ સંતાઈ ગયાં હતાં.

અવારનવાર એ ત્રણ પોલીસો માત્ર રસ્તા પર દેખાતા. ને લોકોના મુખમાંથી ધૂતકારના એ ચાર શબ્દો નીકળી જતા.

આ અવાજ અને વરસાદના અવાજ સિવાય ગામ પર પ્રલયની વેદનાની શાંતિ ઊતરી હતી. મોં અંધ કરીને પરાણે લોકો પોતાનો ધા સમાલતા બેઠા હતા.

ચોરાના વિશાળ ખંડમાં સોહનસિંહે કોર્ટ બેસાડી હતી. પોતે, ને હાથ નીચેના ત્રણ શીટલાળા હવાલદારો-આટલાની એ કોર્ટ હતી.

એક ટેમ્પલ પર થોડાંક કામગીરી પડ્યાં હતાં. ને એક પોલીસ હવામાં એ ન ઊડી જાય એની સંભાળ રાખતો હતો.

મુખી પણ આવી મયા હતા. માસ્તરનો આગ્રહ હતો.

“તમારે મુખી જવું. એણે જ્યારે આવવાનું કહ્યું છે, ત્યારે જરૂર હાજરી આપવી.”

“પણ એથી કાંઈ અર્થ સરવાનો છે? તખોલ છૂટવાનો હોય, તો હું જરૂર જાઉં.”

“એને જોડાવવો, એ કાંઈ આપણા હાથની વાત નથી. પણ ત્યાં જવાથી તખોલને આશ્વાસન આપી શકાશે. બધાનાં દેખતાં જ એને કહી શકાશે કે તે કશું ખોટું કાર્ય કર્યું નથી. તારો અવતાર સફળ થઈ ગયો છે. તમે નહિ જાવ તો આવ દિવાસો આપનાર પણ કોઈ નહિ રહે. એને દિવ્વમત પણ કોઈ નહિ આપે, અને એ મૂંઝાઈ જશે.”

માસ્તરની દલીલ કબૂલ રાખ્યા વગર મુખીનો છૂટકો નહોતો. એ આવ્યા તેથી સોદનસિંહને પણ નવાઈ થઈ—એણે મુખીને આવકાર આપી પોતાની પડખે બેસાડ્યા. ‘તમે આવ્યા એ સારું કર્યું’. તમારા આ સહકારની જરૂર કદર થશે. અમને તમારી સલાહ આ કેસ વખતે કામમાં પણ આવશે.”

ખૂણામાં તખોલને જિભો રાખવામાં આવ્યો હતો. એની અકળ-વિકળ, વ્યગ્ર આંખો પોતાના પરિચિત માણસોને દૂંઢવા આમતેમ નજર નાંખતી હતી. એને હજી સૂઝ પડી નહોતી. મથુરને માર્યો તે પળથી આવી આપત્તિ આવશે, એવી ગણતરી તેણે કરી ન હતી. પણ જ્યારે પોલીસ પાસે એણે સાંભળ્યું કે આ માટે ભારે શિક્ષા થશે—કદાચ અમલદાર જોળીએ પણ દે, લશ્કરી અદાલતનો કાનૂન આવો હોય છે, ત્યારે એના હોશ ઢીલી ગયા. એના મને આ હકીકત જ માનવાની ના પાડી.

મથુરને આ ફેસ અંગે ખાસ આજુબામાં આવ્યો હતો. એના હાથે, માથે હજી પાટા હતા. એને એક ખુરશી આપવામાં આવી.

મથુરે પોતાની જુજાની આપી : “હું સવારે ફરવા ગયો હતો. રસ્તામાં એક ખેતરની વાડ આગળ ઊભો હતો. મેં ત્યાંની બેરડી પરથી બે ચાર બેર પાડ્યાં, ત્યાં આ માણસ આવી પહોંચ્યો, ને મને ધમકાવવા લાગ્યો. મેં એને બેરની કિંમત આપવા માંડી પણ એ ઊલટો મારા પર ચીઢાયો ને મારવા લાગ્યો. એની પાસે ધારિયું હતું. એનાથી મારા પર ધા કર્યો.”

તખોજી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો : “સરાસર જૂઠું બોલે છે ! એને મેં.....”

“તારે વચ્ચે બોલવાની જરૂર નથી...” સોહનસિંહ આંખ કાઢી : “તારે જે કંઈ કહેવાનું હોય તે તારો વારો આવે ત્યારે કહેજે.”

“પણ આ તો હડહડતું જૂઠાણું.....” તખોજી ચૂપ ન થયો.

“ચૂપ રહે.” કડક અવાજે સોહનસિંહ બોલ્યો. ને તખોજી પાસે ઊભેલા પોલીસે એક ટપલી તખોજીને લગાવી દીધી.

દાકતરનો અહેવાલ રજૂ થયો. અહેવાલમાં માથાના અને હાથના ધા ધારિયાના જ હતા, એમ લખવામાં આવ્યું હતું. ધારિયું પણ રજૂ થયું, ને એ ધારિયું તખોજીનું હતું, એ પણ પૂરવાર કરવામાં આવ્યું. સોહનસિંહે તહોમતનામું ફરમાવ્યું : “જે તખોજી ! તારી સામે મથુરને મારવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, ને પૂરવાર પણ થયો છે. તારે એ વિષે કંઈ કહેવું છે ?”

તખોજી તુરત પોતાની જગ્યાએ જ ઊભો થઈ ગયો. “સાહેબ ! એ જૂઠું બોલે છે. એ મારી પાસે શાકભાજી લેવા આવ્યો, ને ઝૂંટવવા માંડી. મેં એને વાર્યો, ત્યારે એને મને લાકડીઓ મારી. મારાથી સહન ન થયું, ત્યારે જ મેં ધારિયું ઉગામ્યું. એક તો મફતિયા માલ લેવો, ને ઉપરથી લાકડી મારવી ! પછી સાહેબ ! મારે શું કરવું ? મારો ખરડો હજી દુઃખે છે.” ખરડો ખતાવતાં તખોજીએ કહ્યું.

“આના કોઈ સાક્ષીઓ છે?”

“સાક્ષી તો ક્યાંથી હોય? અમે બે જ જણા હતા ત્યાં.”

“દાકતરને બતાવ્યું હતું? એની કાંઈ તપાસ છે?”

“સાહેબ! એને માટે ટાઇમ જ ક્યાં રહ્યો હતો? બપોરે વાળુ ક્યું, ત્યાં તો આ લોક આવીને પકડી ગયા.”

“તારી વાત માન્યામાં આવતી નથી.” સોહનસિંહે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો. મુખી આ ન્યાયના નાટક તરફ જોઈ હસ્યા. આવી રીતે જ ન્યાય તોળવાનો હોય, તો ગામના કોઈ પણ માણસને સુનેમાર ઠેરવી શકાય તેમ હતું.

“પણ મારો જો વાંક હોય તો પેલા પોલીસનો વાંક પણ ખરો ને?” તખોજીએ અચાવરપે દલીલ કરવા માંડી.

“તેં મથુરને મારેલો એ વાત તો કબૂલ કરે છે ને?”

“એ તો ખરોખર, પણ પહેલાં...”

“ખીજ વાત હું સાંભળવા માંગતો નથી. તારો ગુનો થયો છે, ને એ પૂરવાર થયો છે. ને ગામે આનો ગુનો કરેલો હોવાથી, એને હાખલો બેસાડવા તને ગોળીથી ઠાર કરવાની સજા ફરમાવું છું.”

તખોજી અને મુખી આ ચૂકાદો સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. સોહનસિંહે મુખી સામું જોયું. મુખીને આ નરરાક્ષસ તરફ ભારે ક્રોધ ચઢ્યો હતો. એમણે મોં ફેરવી લીધું.

“તમે હું રીખાવવા માંગતો નથી. અત્યારે જ આ સજા અમલમાં આવી જશે.” સોહનસિંહ મંગલસિંહે તરફ જોયું.

“જી!”

“ત્રણ જણને તૈયાર કરો. ગામને પાદર જ એને ગોળી ફેવાની છે. બધા ય માણસોને હાજર રહેવાનું ફરમાવો, ને ગામમાં દાંડી ખીટાવો.”

મુખી પોતાની જગાએથી ઊઠ્યા, ને કશું ય ગણુકાર્યો વમર તખોજ પાસે ગયા.

“તખા !”

તખોજ મૂઢ બની ગયો હતો. એણે સજ્જ સાંભળી હતી. એના મનમાં આવી આકરી સજ્જ ઊતરતી નહોતી. બાવરી આંખે એણે મુખી સામું જોયું. મુખીના શબ્દોનો એણે કશો ઉત્તર ન વાળ્યો.

“તખા ! તને શિક્ષા થઈ એ સાંભળી છે ને ? હું ગામના મુખી તરીકે અહીં આવ્યો છું. તને કહેવા કે, આ માણસોનાં કામમાં અમારો હાથ નથી. આ માણસો આપણા દુશ્મન છે.” મુખી ‘દુશ્મન’ શબ્દ ખોલતાં થંભ્યા.

“સાહેબ ! આમને ખોલતા અટકાવવા જોઈએ.” મંગલસિંહે સોહનસિંહને ફરિયાદ કરી.

“પાછળથી કહે એના કરતાં ભણેને મોં પર કહી નાંખે.” એણે મંગલસિંહને સમજાવ્યો.

મુખીનો વાણીપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો : “ગામની લડતમાં સાથ આપવાની શરૂઆતમાં મને બહુ ઈચ્છા નહોતી. ગામના દબાણને વશ થઈ મેં આગેવાની લીધી, પણ મારી દૃષ્ટિમાં અધિકાર જ ભર્યો હતો. મને સૂઝ નહોતી પડતી. કાંઈક કરવા વિશે મને ગમ પણ પડતી નહોતી. મનમાં એમ થયા જ કરતું કે અંગ્રેજ સરકાર આટલી હદે નહિ જાય. આવી કડક શિક્ષા વિષે મેં પહેલાં સાંભળ્યું ત્યારે ય મેં એની અવગણના કરેલી, ને કહેલું કે ચીબડાના ચોરને કાંઈ ફાંસીની શિક્ષા ન હોય. પણ આજે મારી આંખ ઊઘડી છે. ગામને તારા વર્તને રસ્તો બતાવ્યો છે. ગામને માટે હવે દિશા ઊઘડી ગઈ છે. તું અમારા ગામનો મરતાં મરતાં ય આગેવાન બનતો ગયો છે.”

તખોજની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. એની સમજમાં એનું ભાવિ હવે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું.

“કેમ દુકડી તૈયાર થઈ ગઈ?” સોહનસિંહે પૂછ્યું.

“હાજી! બધા જ તૈયાર છે. ગામમાં બે માણસ દાંડી પીટવા ગયા છે.”

“ચાલો, જઈશું?” સોહનસિંહે સૂચક નજરે મુખી તરફ જોયું. મુખીએ હૈયું કંઠણ ક્યું હતું.

“તખા! માણસની માફક મરજો. મારા તરફથી તને અભય વચન છે કે, તને મારનારા આ દેશમાં હવે નિરાંતે નહિ સૂવે. એમને કાઢીને જ અમે જીતીશું. તારા બલિદાને અમને સહુને એકતારે બાંધી લીધા છે. મરતાં આંસુ ન પાડીશ, ને હિંમતથી ઊભો રહેજો. જા! અમારા આશીર્વાદ છે. પ્રભુ, તારા આત્માની સદ્ગતિ કરે!” મુખીએ એના માથા પર હાથ મૂક્યો. ને તખાએ એમને પ્રણામ કર્યા.

મુખી ગૌરવભેર ચાલી ગયા. ચોરામાં એક પ્રકારની શાંતિ-અજ્ઞાનિમય શાંતિ છવાઈ ગઈ. સોહનસિંહ પોતાની પુરશી પરથી થોડો સમય માટે ઊભો પણ ન થઈ શક્યો. તેની શિક્ષાએ ગામના રોષને વજનર ગઈ વાળી હતી.

ગામમાં દાંડી પીટાઈ ગઈ. ગામના લોકો મોંમાં આંગળાં નાંખ્યાં. એક જાતની અરેરાટી સહુના દિલમાં આવી ગઈ, ને રોષ બબૂકી ઊઠ્યો.

વરસાદ બંધ થયો હતો. આખું ગામ બહાર નીકળ્યું. બજારમાં જ માસ્તર આવીને ઊભા હતા.

“કાંઈએ પાદર જવાનું નથી. આપણા વીરના મૃત્યુને આપણે અહીંથી જ બિરદાવશું. અહીં જ આપણે અંજલિ આપશું.”

લોકો અસ્વસ્થ અન્યા હતા. અંતરમાં ધૂંધવાતો અગ્નિ શબ્દાકારે બહાર નીકળવા મથતો હતો. ટોળામાં ખૂબો શરૂ થઈ. “ચોરો બાળો મૂકો!” “પોલીસોને મારીને હાંકી મૂકો!” “એમને જીવતા સળગાવો!” આવા અનેક પ્રકારના રોષયુક્ત સૂચનો થયાં. માસ્તરે

સહુને શાંત પાડ્યા : “ભાઈ! ઉતાવળ ક્યાં કરો છો? એનો સમય પણ આવશે. શક્તિ ભેગી કરી રાખો. આજના ટાણે આ શોભે પણ નહિ.”

ગામની વિરાટ સભા મળી. નાથીને લઈ પટલાણી પણ આવી ગયાં. નાથીની આંખમાં આંસુ નહોતાં. આંસુ નીકળીને દમન-ધરતીમાં વિરામ પામ્યાં હતાં.

મુખી ધીરા પમણે સભામાં આવ્યા, ને બહારથી બંદૂકનો અવાજ આવ્યો. ને “ઓહ!” સભામાંથી એવો અવાજ નીકળી ગયો. કંઈ કાળજીના માસ્તરની આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં.

થોડી વારે અંતરના અર્ધ અર્ધ સભા વિસર્જન થઈ, ને આકાશમાંથી ધીરો ધીરો વરસાદ ટપકવો શરૂ થયો. ધરતીમાંથી મુવાસ આવતી હતી.

પ્રકરણ છઠું   ∴   ∴   સંગ્રામ

ગામમાં દિવસો, અઠવાડિયાં ને મહિના, ટેકરી પર ભારે ભોજ સાથે ચઢતાં માનવી માફક, પસાર થવાં લાગ્યાં. મિલિટરીની નજર હેઠળ રહેતા લોકોએ શાંત કિન્નાનો આરંભ કર્યો. ગામની વસ્તીને ખાડામાં ઊતારનાર, દુશ્મનને મદદ કરનારા માણસોના જન જોષમાં આવવા લાગ્યા. એમને ય આ જીવન દુઃસહ લાગવા માંડ્યું. કેટલાકે તો એમ ને એમજ ગામ છોડ્યું. લોકો બોલતા નહોતા, પણ એમના એ મૌનમાં જ ગંભીર ધમકી સમાઈ જતી.

ગામની ક્ષિતિજે મૃત્યુ આવીને ઘૂમતું હતું—ભક્ષ્યને ભરખવાની વાટ જોતું. ગામથી જરા દૂર આવેલી રેલ્વેના પાટાઓના બોલ્ટ ચાલ્યા જતા, ને અકસ્માતો બનતા. રસ્તાઓમાં કાઠકિવાર ખાસાઓ બોદાતા, અગર તો ઝાડ મૂકવામાં આવતા—ખાસ કરીને જ્યારે બહારગામથી લશ્કરી મોટરો આવવાની હોય, અગર તો ગામમાંથી સોહનસિંહના માણસો જવાના હોય ત્યારે. ચોરા પર બળતા કાકડા કાઠકિવાર ફેંકાતા; એકલદોકલ પોલીસ પર રીતસર પથરા પડતા; પોલીસના સરસામાનમાંની વસ્તુઓ અદ્રશ્ય થઈ જતી; પાત્રો—શાકભાજીમાં વારંવાર કીડા રહેતા. લોકોમાંથી કેટલાકને પકડવામાં આવતા, કેટલાકને મારવામાં આવતા, અને મૃત્યુનો ઓળો વધારે ગાઢ બનતો.

ગામના જુવાનીઓએ છૂપી રીતે સરકારને શહેરમાં જઈ પહોંચતા, ત્યાંથી પત્રિકા પોસ્ટરો આણતા, ને ગામમાં ચોંટાડતા. વધારે સાહસી માણસોએ શહેરમાંથી બોમ્બદાડોનો ખનાવવાની સામગ્રી એકઠી કરી, ને એમનું દળ બન્યું. આ લોકો વૈરની જાંખના કરતા આજુબાજુ ફર્યા કરતા, પોલીસને સતાવતા; લામ આવે ત્યારે પોલીસ-મથક પર હુમલો કરતા.

આજુબાજુના ગામમાં પોલીસથાણા વધવા માંડ્યાં. ઠેર ઠેર બાજે લશ્કરી છાવણીઓ બંધાવાં માંડી. સમગ્ર વિસ્તારને લશ્કરી અંકુશ નીચે આણવામાં આવ્યો, ને ઈન્કીલાબનો કાયદો પણ આ વિસ્તારમાં ઉગ્ર રીતે લાગુ થયો. પોલીસને જાંપ નહોતો, ને ગામને પણ જાંપ નહોતો. કો'ક કો'ક ઠેકાણે બોંબ ફૂટવા પણ શરૂ થઈ ગયા. એમાં ગામલોકો સંડોવાતા, ને ધળ પામતા. પણ કોઈને એ વિશે લાગતું નહિ. સરકાર સામે વૈરના ભઝૂકતા આતશમાં કોને તુકશાન થયું, એ જોવાય છે?

સરકાર તરફથી જુદા જુદા ઢંઢેરાઓ બહાર પડતા, આગા-પત્રિકાઓ નીકળતી; દાંડી પીટી એની જાહેરાતો થતી. અનાજ કબ્જે લેવાના હુકમો થયા. દાંડિયા મારફતે પોલીસે પાકનો કબ્જો લેવો શરૂ કર્યો, ને એતરો વેરાન થવા માંડ્યાં. ઊભા મોલમાં કોઈ દીવાસળી નાંખી જતું, ને અગ્નિની વિરાટ ભૂખ સંતોષાતી. પાકના ગાદાંઓ પર છુકાનીવાળા તૂટી પડતા, ને એક દાણો પણ ગાડામાં રહેવા પામતો નહિ.

અનાજ મેળવવા સરકારે બારે કોશિષ કરવા માંડી. કેટલાક ઘર પર દરોડા પાડી, અનાજના કોઠારો જપ્ત કર્યા; જૂના સમયની અનાજ ભરવાની કોઠીઓ સરકારે કબ્જે લેવા માંડી; એક બે વાર સરકારને હસ્તક આ કોઠારો આવ્યા. પણ ત્યાંથી જે અનાજ અદૃશ્ય થવા લાગ્યું. કોઠીઓ સાવ ખાલી રહેતી. ગામડામાં ભૂખમરો ન બ્યાપે એ માટે સરકારે જ હુકમો નાંખવા માંડી.

દુશ્મન જ હવે ઘેરાયો હતો. ઘેરામાં પડેલા લશ્કર જેવી સ્થિતિ સોહનસિંહના માથુસોની થઇ હતી. એક પણ માટે પણ ચોક્કીદારો માર્ગદર્શન શકતા નહિ. રાત્રે સૂતી વખતે પણ પહેરો ગોઠવવામાં આવતો, ને રિવોલ્વર સાથે લઇને જ સૂવું પડતું. કો'ક પહેરેગીર જરા પણ જો અસાવધ થતો તો એનો સામાન કે એની બંદૂક ભીપડી જતી. એક બે વાર તો એને મોંએ ડૂચ્યો મારી, ઝાડ સાથે બાંધી દેવામાં આવેલો, ને એની છાતી પર એક પત્રિકા ચોટાડવામાં આવેલી : “અમારું ગામ છોડી ચાલ્યા જવ ! નહિતર આથી પણ વધારે જૂંડી હાલત થશે.”

દાર કે એવા કેટલી માદક પદાર્થથી એને સદંતર દૂર રહેવું પડતું. પ્રારંભમાં આ વિષે કોઈ મનાઇ સોહનસિંહે ફરમાવી નહિ. પણ એક વખત એક પોલીસ બીડી પીવાથી બેભાન થઇ ગયો. એ બીડીમાં જ અદૃશ્ય પદાર્થ નાંખવામાં આવ્યો હતો. બીજવાર એક જણ દારૂ પીને આવતો હતો. રસ્તામાં જ એને મરણુતોલ માર પડ્યો. ત્યારથી આ પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો. આ પ્રતિબંધથી પોલીસો ત્રાસતા, રબની માંગણી કરતા, રાજીનામું આપવાની ઇચ્છા દર્શાવતા. પણ લશ્કરી શિસ્તની પકડમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ હતું.

એકલા તો કોઇથી લટાર મારવા કે ઝાડે જવા પણ જઇ શકાતું નહિ. ટોળામાં જ એમનાથી નીકળી શકાતું, ટોળામાં જ ગીતો ગાઇ શકાતાં. ચોરામાં એકલા બેઠા બેઠા ગીતનો સૂર પણ એક પ્રકારનો ભય પ્રગટાવી જતો.

એમની વાતચિતમાંથી ગામબોકો ધીરેધીરે અદશ્ય થવા લાગ્યા. કિન્નો દૂર થવા લાગ્યો. નવરા પડતા, વાર્તાલાપમાં સર્ગાવહાલાની, પોતાના મુલકની, ઘરની, કુટુંબની વાતો વધારે આવતી. કોઈ પોતાની બીબીને યાદ કરતું; કોઈ ગામની સોહામણી કન્યાની નજરની દિલ્લબહેલાવનારી વાત કરતું; કોઇ શહેરમાં ધૂમતી સુંદરીના નૂપુર-રવને સંભારતું; કોઇને અમ્માની બહાલસોઇ ગોદ યાદ આવતી;

કોઈકને બહેનના નિર્દોષ તોફાનો સતાવતાં; કોઈને ગામનાં નદી, નાળાં ને ઝાડની રમતો સતાવતી. વાતોમાં ઉખા ને દિલની કથની રેડાતી. માણસ, સિપાહીગીરી દિવસમાં અમુક વખત કરી શકે, વર્ષોમાં અમુક મહિના કરી શકે; પણ ચોવીસે કલાક, દિનરાત તો એ માણસ જ રહેવા માગે છે-સામાન્ય જન્મતનો સામાન્ય માનવી થવા જ એ ઝંખે છે.

ઘરની યાદ, મુલકની ઝંખના. કેટલી અંધી તીવ હોય છે ! એમને આ ગામો તરફ, આ મથકની છાવણીઓ તરફ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. ગામલોક તરફ પણ એવો જ તિરસ્કાર હતો. ગામલોક સાથે વાતચિતનો પ્રસંગ પડતો, ત્યારે એ અવિનયી, ઉચ્છૃંખલ થતા. ગામલોક પણ એમના તરફ એવો જ વર્તીવ રાખતા.

ગામના આ વિખેતાઓના દિલમાં ધીરે ધીરે ભય વ્યાપવા લાગ્યો. ભય એ પ્રકારનો હતો કે, હવે અહીંથી મુલક તરફ જઈ શકાશે નહિ. આખી જિંદગી હવે અહીં જ પસાર કરવાની રહેશે. આ કિન્તાખોરીના કૂર વાતાવરણ નીચે, આ મૃત્યુની ઘેરી છાયા નીચે જ, જીવનની ધાણી ફેરવવાની રહેશે. ગામલોકોમાંથી હાસ્યનો અવાજ આવતો, ને આ ભય વિશાળ બનતો; પવનનો ઝપાટો ઝાડના પાંદડાં હલાવતો, ને એમનાં હૃદય ઝગમગને જગી જતાં. ગામલોકો દષ્ટિ ફેંકતા, ને એમનાં દિલમાં ચીરાડ પડતી.

ઘરના સમાચાર કાગળ મારફતે કોઈ કોઈ વાર મળતા; દેશના સમાચાર અખબારો મારફતે મળતા; રશિયાનો વિજય થતો હતો, રોમેલનું લશ્કર ઈજિપ્ત સરહદ પરથી પાછું ફરતું હતું, અર્લિન પર વિમાનોએ બોમ્બ ફેંક્યા હતા, બ્રહ્મદેશની સરહદે બ્રિટિશ લશ્કરે આગેકૂચ કરી હતી. ‘સ્વતંત્રતા’, ‘પ્રજાસત્તાક’, ‘ન્યાયના’ અવનવીન ઢંઢેરાઓ બહાર પડતા હતા. જ્યાં જ્યાં અન્યાય હતો, ત્યાં ત્યાં બ્રિટિશ સરકારે ‘ઇન્ડીયા’ જગવવાની હાકલ કરી હતી; યુગોસ્લોવિયા, અલ્બેરિયા, ઝેકોસ્લોવેકિયા, પોલેન્ડમાં યહિદુસ્તાનની માફક

રહેવેના પાટા ઉપેડાતા હતા, શાસકોના જન લેવાતા હતા. જન કુરબાન કરતાં કોષ અચકાતું નહિ.

ને આ દેશમાં ? સરકારે નિવેદન કર્યું હતું કે, લોકોની ચળવળ તૂટતી જાય છે, બોમ્બમારાના અને રહેલે અકસ્માતના બનાવો ઘટતા જાય છે. કોંગ્રેસની માસ્કોડની ચળવળને મળેલો ટેકો ઓસરતો જાય છે. સરકારે નાઈલાજે કડક પગલાં ભર્યાં હતા. ચળવળ મરી ગઈ હતી !

આમાંના એકે ય સમાચારમાં એમને શ્રદ્ધા પડતી નહોતી. શ્રદ્ધા રાખવા ટેવાયેલા હોવા છતાં, દરેકને એમ થયું હતું કે, આપણા ગામમાં આવી જ સ્થિતિ થશે. કદાચ છોકરો પોલીસમાં હોવાને કારણે ગામલોકો એ ઘર ફૂંકી માર્યું હશે, બાઈઓને માર્યા હશે. પણ એના સમાચાર સરકાર ઓછી આપવાની હતી ! સરકાર વિજય સિવાય બીજા સમાચાર આપતી જ નહોતી.

આમ વિજેતાઓ ગામલોકથી ડરવા લાગ્યા. જ્ઞાનતંતુઓ પર બોજ વધવા લાગ્યો. રાત્રે અંધારાના બિડામણાં સ્વરૂપમાં એમને ગામની વિરાટ કિન્નાબોર આંખોના દર્શન થતાં, ને ખાલી જ ગોળી એ તરફ છૂટી જતી. આબુઆબુ પ્રસરતી નિઃસ્તબ્ધતા, શાંતિ એમને ખાવા ધાતી હતી. ત્રણ જણા તો એક રાત્રે જોરથી ખૂમ મારી બેઠ્યા. એમના મગજની હાલત અસ્થિર થઈ ગઈ હતી. સોહનસિંહને એમને શહેર તરફ મોકલી આપવા પડ્યા. બય ધીરે ધીરે મોટા પડછાયા સાથે જ ફરવા લાગ્યો, ને કોષ કોષ વાર-હવે તો ઘણીવાર, સિપાહીઓના મોં પર ઘેરો વિષાદ છાંપ જતો.

સોહનસિંહ સિવાયના અમલદારો તાપાના માણસોનાં હૃદયનું પ્રતિબિંબ જ પાડતા હતા. એમની તાલીમ વધારે હતી, એમને દરમાયો વધારે મળતો હતો, એમને સમગ્ર પણુ વિશેષ રહેતી. એ કારણે એમનો બય પણ વિશેષ ઉગ્ર રહેતો. આ બય જ એમના શરીરને, અને મનને નાગચૂડમાં બેંતો. એમની ઈચ્છાઓ વધારે

વ્યાપક હતી, વધારે ઉગ્ર હતી. એમને લાગતું કે લોકદષ્ટિ એમના જ કમો પર સ્થિર થયેલી છે. તક આવે પડેશે ભોમ એમનો જ લેવાશે. મનની આજુબાજુ શોકે ઘેરા લાલ્ચો હતો. એમાંથી છૂટવાનું એમને માટે સાવ અશક્ય બન્યું હતું. આવી પરવશતા, દીનતા, પામરતા એમણે કદીય અનુભવ્યા નહોતાં.

ચોરામાંથી આનંદે વિદાય લીધી હતી. બારણા આગળ પહેરો હતો. અંદર એક જ ઢાંચે ખુરશીએજ ગોઠવાયેલાં પડ્યાં રહેતાં. રમતગમતના સાધન તરીકે પત્તાં પણ એક ખૂણામાં આરામ લેતાં હતાં. એ રમવા તરફ પણ ઠાકનું મન વળતું નહિ. મથુરની વાંસળી, એની બેગમાંથી બહાર નીકળી શકી નહોતી. એને ય હવે લાગ્યું હતું કે, આ કળાનું સાવ વિસ્મરણ થયું હતું. અંધારાના વિસ્તીર્ણ પડછાયાએ જીવનનું ગ્રહણ કર્યું હતું.

સોહનસિંહના હાથ નીચેનો અમલદાર કિસનસિંહ ટેબલ પર બેઠો બેઠો કાગળ પર ચિત્રો દોરતો હતો—એને હવે જાણે ચિત્રો દોરવાની નિરાંત આવી ગઈ હતી ! ઠાઈ એના આ કાર્યમાં ખલેલ પાડનાર નહોતું. મથુરનો ધાક હજી શમ્યો નહોતો. એ કિસનસિંહની પાછળ જ બેઠો બેઠો યુદ્ધપ્રચારપત્રિકાના ચિત્રો જોતો હતો. થોડે દૂર ઉસ્માન બેઠો બેઠો કપડાં સીવતો હતો, ને મંગળસિંહ ઘર લખવાના કાગળ માટે શબ્દો શોધવા માથું ખંજવાળતો હતો.

મથુરે વાતચિત આરંભી, પેલાં ચિત્રો તરફ નજર નાંખતાં :
“ આ કલકત્તાનાં ચિત્રો જોયાં ? આંખ બંધ કરીને જોઈએ તો આખો રસ્તો નજર સમક્ષ તરી આવે છે.”

કિસનસિંહે માત્ર ‘ હ ’ કહી જવાબ વાલ્યો. ઉસ્માને જરા જાણ્યું જોયું, ને પાછો પોતાના કામમાં મૂંઝાઈ ગયો. મંગળસિંહને શબ્દો તો હજી જડ્યા જ નહોતા. એ પેન્સિલ મોંમાં રાખી બેસી રહ્યો હતો.

“આ રસ્તાને છેવાડે એક રેસ્ટોરાં છે. કાં?” મથુરે વાત આગળ ચલાવી, “આ ચિત્રમાં તો નથી. પણ રસ્તો જોતાં જ એ યાદ આવે છે.”

સોહનસિંહે માથું ઊંચક્યા વગર જ જવાબ વાળ્યો : “મને ખબર છે ત્યાં ‘બન’ સારા મળે છે. એ બન સાથે ચા પીવામાં ટેસ્ટ આવતો.”

મથુર જરા આનંદમાં આવ્યો. “એકલા બનની શી વાત કરે છે? ઉપર જ પેલો ટર્કીશ બાથ હતો ત્યાં!” એણે આંખ મિચકારી.

“ત્યાં શું?” ઉસ્માનો સોયદોરો ઊંચો મૂક્યો.”

“ત્યાં શું હોય વળી? તમને ત્યાં મુંદર મસાજ કરે. શરીર પર પેલી ખુશ્મોદાર છટાવાળી સ્ત્રીના મુઝાયમ હાથ ફરે.” એના મોંમાં પાણી વળતાં હતાં.

કિસનસિંહે ચિત્રો દોરવાનું બાજુએ મૂક્યું. મંગળસિંહે પેન્સિલ ગળવામાં મૂકી દીધી.

“મને ત્યાંની એક છોકરી યાદ આવે છે.” કિસનસિંહે તૂટેલા દોર સાંધ્યો : “લગભગ વીસેક વર્ષની હશે. એનો ગાળ, ગોરો ચહેરો ને નમણી આંખો હૃદયમાં સોંસરા ઊતરી જતાં. એ આંખોમાં જે પ્રવાહિતા જણાતી, એ તો અદ્ભુત જ હતી. એને જોવા માટે પણ મસાજ કરાવવા જવાનું મન થતું. કલકત્તા જઈશ, ત્યારે પાછો ત્યાં જ જઈશ.”

“હવે તો ત્યાં શાની હેય?” મથુર બોલ્યો, “કાક ઊઠાવી ગયું હશે. બીજાનાં નશીબ હમેશાં તેજ હોય છે. એક આપણે જ રહી ગયા.”

“સરકારે અહીં બેરો પૂરાં પાડવાં જોઈએ.” મંગળસિંહે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“કેમ? એકલા ગોઠવું નથી કે શું?” ઉસ્માને વાતમાં રસ લેવા માંડ્યો.

“લશ્કરમાં તો પૂરાં પાડે જ છે.” કિસનસિંહે કહ્યું, “મુરોપમાં જ્યાં જ્યાં લશ્કર લડવા જાય છે, ત્યાં ત્યાં ઘેરાઓ હોય છે જ. ન હોય તો સરકાર સગવડ કરી આપે.”

“આપણી સરકાર વધારે નીતિમાન હશે.”

“એ તો કોણ જાણે! પણ સ્ત્રી વગર જીવન સનું લાગે છે. દીવા વગરના અંધારા ઓરડા જેવું લાગે છે.”

“હું તો માનું છું કે સ્ત્રી વગર સંસાર પાર કરી શકાય જ નહિ.”

“સ્ત્રી એટલે જિન્નત !”

વાતનો વિષય કિસનસિંહે વાળ્યો : “કોણ જાણે ક્યાં સુધી જનાવરોની માફક આ ડાખમાં પૂરાં રહેવાનું થશે ?”

“અહીં તો આ અંધારામાં માર્ગ દેખાવો મુશ્કેલ છે.” ઉસ્માને ટાપશી પુરાવી.

“આ વખતે તો ડાખરોટી રસ્તામાં જ લૂંટાઈ ગયું ?” મંગલસિંહે વાત નાંખી.

“લૂંટી જનાર કોઈ હાથ લાગ્યો કે ?” કિસનસિંહે પૂછ્યું.

“પાંચેકને પકડી મોટા થાણે મોકલી તો આપ્યા છે. એમાંથી એકાદ તો હશે ને ?”

“નહિ હોય તો એ આપણે શું નિશ્ચય છે? આપણે તો એમ જાણીએ છીએ કે, આ હપ્તે ડાખરોટી આપણને નહિ મળે. અને ચાનો પ્યાલો ખાલી જ ગટગટાવવાનો રહેશે.”

“ખુદાની મહેરબાની છે કે, ચાનો પ્યાલો પણ મળે છે. બાકી આ મામમાં તો એમ મળે એમ નથી.” ઉસ્માન ખેલ્યો. બહારથી ‘હું’ ‘હું’ ના અવાજો આવતા હતા. પવન વૃક્ષની ડાળીઓ અથડાવી, સૂસવાટા બોલાવતો હતો કે, ગામના લોકો મૂંગો ઉપહાસ કરતા હતા, એ કળી શકાતું નહોતું. ઉસ્માન બંદૂક લઈને બહાર આંટો મારી આવ્યો. “કાંઈ સમજમાં નથી આવતું : ખાલી પવન છે કે લોકો બોલે છે ?”

“મારા મગજ પર આ અવાજ હવે તો અસર કરે છે.” કિસનસિંહે હૃદયની વરાળ ઠાલવી. “જરા નિરાંત કે શાન્તિ હોય, ત્યાં તો તમારા હૃદયને ઠેરી નાંખે એવા આ તીરો કોઈ ફેંકે જ રાખે છે. મૂંગા મૂંગા લોકો વાત કરે છે, આપણું કાટલું કાઢવા કાવત્રાં યોજે છે. ક્યારેક આ અવાજ વધારે વ્યાપક બનશે. ક્યારેક એની વર્તુલ-દોર આપણી આસપાસ વીંટળાશે ને ડાયું છૂંદી નાંખશે. લોકો મારામારી કરે એ આનાં કરતાં વધારે સારું.”

“હવે તો ધરના કાગળ પણ બહુ ઓછા આવે છે. પંદરે દિવસે આ વખતે એક કાગળ આવ્યો. ને શું લખવું એ પણ સૂઝતું નથી.” મંગળસિંહે પોતાની વાત ચલાવી.

“ધરની હાલત કોણ જાણે કેવી હશે! સરકાર ક્યાં આપણને ખબરે આપે છે?” ઉસ્માને ચિંતા વ્યક્ત કરી.

“હવે તો આ નરકમાંથી છૂટાય તો સારું.” મથુરના મોં પર શોક હતો. ઘડી પહેલાંનો આનંદ વિસરાઈ ગયો; ધરની વાત આનંદને બરખી ગઈ.

“એ તો જ્યાં સુધી આનો અંત આવે નહિ, ત્યાં સુધી આમાં જ સડ્યાં કરવાનું! પછી અહીં કોણ રાખવાનું છે?” કિસનસિંહ બોલ્યો.

“રાખે તો યે કેને રહેવું છે?” મંગળસિંહે નામરજી દર્શાવી. છાપરા પર એક પથરો આવીને પડ્યો, ને મોટો અવાજ થયો. બધા સાવધ થઈ ગયા. બહારથી એમનો કામ કરનાર નોકર, રેવલો અંદર દોડી આવ્યો. એનું અંગ ધ્રૂજતું હતું.

“કેમ શું થયું?” કિસનસિંહે રિવોલ્વર બહાર કાઢતાં પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિ, સાહેબ!” બોલતાં બોલતાં રેવલાની જીભે લોચા વળતા હતા.

“તો આમ કંપે છે કેમ?”

રેવલાએ છાપરા સામે નજર ફેંકી : છાપરા પર માત્ર પત્થર જ પડ્યો નહોતો પણ એક સળગતી મશાલ પણ આવીને પડી હતી.

બધા બહાર ધસી ગયા. ઉસ્માન તા'મડતો'મ છાપરા પર ચઢી ગયો, ને કશું પણ બને એ પહેલા મશાલ બૂઝાવી નાંખી.

સોહનસિંહ અંદરથી બહાર આવી પહોંચ્યો હતો. કિસનસિંહે તરત જ સલામ ભરી.

“કેમ, શું થયું?”

“છાપરા પર સળગતી મશાલ કોઇએ ફેંકી, પણ કશું નુકશાન થયું નથી. ઉસ્માને બૂઝાવી નાંખી.”

“ઠીક કર્યું.” સોહનસિંહે ટૂંકો જવાબ વાળ્યો, ને પાછો ફર્યો.

એકાએક મથુરે બૂમ મારી. એની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી, “મારે અહીં નથી રહેવું. મારે ઘેર જવું છે; મારાથી આ નથી વેઠાતું.” એનો અવાજ આખા ચોરામાં ગાજી રહ્યો હતો. એ ઉશ્કેરાયેલો હતો.

“કેમ, તને શું થયું?” કડક અવાજે સોહનસિંહે પૂછ્યું. એની આંખોમાં પણ એવી જ સખ્તાઈ હતી.

મથુર ઢીલો થયો. પણ એની આંખોમાં હજીય એવી જ લાલાશ હતી.

“આ ગામ મને ખાવા ધાય છે, સાહેબ ! મને અહીંથી રજા આપો. હું તમારો ઉપકાર જીવનભર નહિ ભૂલું.”

“તું વાત કરે એ સામે વાંધો નથી. પણ બોલતી વેળાએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. અહીં ચોપાસ દુશ્મનો વસે છે. આપણી વાતો સાંભળે તો એ કેવું માનશે? તમારા બધાના માટે કેવો ખ્યાલ બાંધશે? એ લોકોને થશે કે આપણે થાક્યા છીએ, આપણા મગજ પર ભાર વધતો જાય છે, અહીંનું વાતાવરણ ખમાતું નથી. એથી તો એમને ઉત્તેજન મળશે.”

સોહનસિંહના અવાજમાં નરમાશ આવી. મથુરે માથાના વાળ ફેંદ્યા. “સરદાર! દુશ્મનોની વાત તમે કરો છો. દુશ્મનો ક્યાં નથી? અહીં તો ચારે બાજુ દુશ્મન જ વેરાયેલા પડ્યા છે. ઉપર, નીચે, ન્યાં નજર પડે છે, ત્યાં દુશ્મન સિવાય મને તો દેખાતું જ નથી. આપણી કંઈ વાત એ સાંભળતા નથી? કાનમાં બોલીએ છીએ, એ વાત પણ એમની પાસે જાય છે. અહીં આ હેરાનગતિ વેઠાતી નથી. સદા જોખમમાં જીવી શકાય. પણ આવા ભય વચ્ચે કેવી રીતે જીવાય!”

“સારું, સારું! આપણે આનો નિકાલ કરીશું. આમ આકળે થઈશ, એટલે ભય દૂર થવાનો છે? તમારે બધાને માટે સિગરેટના પેકેટો મેં મંગાવ્યાં છે. તમારી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા અંગે પણ મેં લખ્યું છે. થોડા થોડા માણસો રમ્મ લઈને શહેરમાં જઈ આવે એવી ગોઠવણ કરવા મેં થોડાક નવા માણસો મંગાવ્યા છે.” સોહનસિંહે આશ્વાસન આપ્યું.

સોહનસિંહના ચાલ્યા ગયા પછી ઓરડામાં થોડો સમય શાંતિ જવાઈ. સહુ ચૂપ બેસી રહ્યા. સોહનસિંહે આપેલા સમાચાર આશા-જનક હતા, પણ આવી આશા ઘણીવાર ઊગી ને આશમી હતી. એમને બધાને અહીં જાણે અનંત સમયથી રોકાવાનું થયું હતું. આ સીમાહીન આકાશને કોઈ છેડો જ લાગતો નહોતો.

કિસનસિંહે શાંતિનો ભંગ કર્યો :

“બીજા સ્થળે ખાસ કંઈ તોફાન થતું હોય એમ લાગતું નથી. છાપાંઓ પરથી એમ લાગે છે કે ચળવળ દબાઈ ગઈ છે. એક અહીં જ આટલું ધાંધલ થાય છે.”

“અહીંના ખબર તો છાપામાં આવે છે ને?” ઉસ્માને પૂછ્યું.

“અહીંના ખબર તો નથી આવતા. પણ અહીં તો આપણી આંખે આપણે જોઈ શકીએ છીએ ને?”

“ એવું જ ખીજ સ્થળનું પણ હશે. ત્યાંની ય ખચર સરકાર
છાપામાં આપતી હશે, એની શી ખાત્રી ? ”

દલીલ સાચી તો હતી.

“ ખીજ કેકાણે પોલીસદળ વધારે હશે. સરકારે વધારે સમગડ
આપી હશે. ” મંગળસિંહે પોતાની હાલત રજૂ કરી.

“ એક આપણું જ નશીય ફૂટેલાં ! ”

“ મને ગર્ભ કાલે સ્વપ્ન આવ્યું હતું. ” મથુર બોલ્યો. પણ એના
મેં પર હજી પ્રવૃત્તતા આવી નહોતી. અધારાના ઘેરા પડછાયા
હજી એના મેં પર દોરાયા હતા.

“ હવે એ સ્વપ્નાં સ્વપ્નાં જ રહેવાનાં છે. એની વાત છોડોને. ”
મંગલસિંહે વાત કરવા માંડી.

મથુર હસ્યો. એના હાસ્યમાં સૂકાં પાંદડામાં વહેતા પવન જેવો
તીજો ભયાનક અવાજ હતો—ચાંદરજામાં લાંબા પડછાયા દોરાતા
હતા, ને વડના ઝાડે ધ્રુવડ બોલતું હતું. કેકના મરશિયા માતું હોય તેમ.

એકાએક એ વાત કરતો અટકી ગયો. છાપરા પર ધ્યાક દેતો
અવાજ થયો. ખીજ મશાત્ર આવીને પડી હતી.

મથુરનું હાસ્ય થંભી ગયું. ભયગ્રસ્ત આંખે એણે છાપરા તરફ
જોયું. છાપરાની એક કિનાર સળગી હતી. બહાર બૂમાબૂમ થતી હતી.

મથુરે હૃદયભેદક ચીસ નાંખી : “ મારે ઘેર જવું છે. ”

એનો પડધો પડતો હોય તેમ છાપરા પરની છતમાંથી ચિચૂડ
કરતો અવાજ આવ્યો.

પ્રકરણ સાતમું .∴ .∴ વૈરનો અગ્નિ

ગામના છેવાડે ઠાકરડાવાસ હતો. એ વાસમાં ૫ બેત્રણ લતા હતા. એવા એક લતામાં છેક અંતભાગમાં તખોજીનું મકાન આવેલું હતું. મકાનમાં તખોજીના મૃત્યુ પછી નાથી એકલી જ રહેતી હતી. ઠંડી જામતી હતી. તે અંધારી રાતે આવા લતામાં ફરકવાની કોઇની હિમ્મત પણ ચાલતી નહોતી. ગામમાં રાત્રે બહાર નીકળવાની મનાઇ કરતો ‘કરકથુ’ સરકારે બહાર પાડ્યો હતો. મકાનો આ અંધારી રાતમાં સ્મશાનમાં જીભેલા શીમળાના ઝાડ જેવાં બચંકર લાગતાં. માત્ર ભરી અંદુક સાથે ગામમાં પાંચ પાંચની ટોળામાં બે દુકડીઓ રોન મારવા ત્રણેક કલાકને આંતરે આ લતાના અગ્નિમ ભાગ સુધી આવી પાછી જતી. છેક સુધી જવાની એમની જરૂર ન જણાતી; કદાચિત્ ઠંડી કે તખોજીના ભૂતનો અવાજ એમને કમકમાવતા હશે ! પણ એ વાસ આવતાં જ એમના પગ શિથિલ થતા, ને ત્યાંથી જ પાછા વળી જતા. દૂર સુધી નજર નાંખતાં અંધકાર જ દેખાતો—માત્ર એક છેવાડેના ધરનાં દીવેલનું કોડિયું ટમટમ બળતું. આ આછો પ્રકાશ સ્મશાનની ચિતા જેવો દેખાતો, ને જોનારોને દઝાડતો. પોલીસ એકબીજાની સામું જોઈ, મનનો બચ છુપાવવા મૌનનો આશ્રય લઈ પાછાં પગલાં ભરતા.

આ લતા સિવાય દુકડી અંદર અંદર વાત કરતી. ઇચ્છાઓ, અરમાનો, સ્વપ્નઓ અને નિરાશઓ; સુંદર નાઝનીન અને સ્વપ્નાંતની રમણીયતા, ધરનાં માતાપિતા અને કામળપત્ર; આ બધું એમની વાતોમાં સહજ આવી જતું. મામ તરફ ધિક્કાર વ્યક્ત થતો, ને જાત તરફ કોઇ કોઇ વાર તિરસ્કાર છૂટતો. જીવન આ મામના ફરકનું જેવું જ નીરસ થઈ ગયું હતું. નિર્જન રસ્તાની શૂન્યતા સિવાય બીજો કોઇ સાથી જ તેમને મળતો ન હતો.

નાથી મોડી રાત સુધી દીવેલના કોડિયે કપડાં પર ભરતકામ કરતી. આ સિવાય આજીવિકા માટે બીજું કંઈ શક્ય નહોતું. તખોજીની વાડી પર તો એનાથી જઈ શકાતું નહિ. મામભોક્ત તરફથી એની વાડીની સંભાળ રખાતી, ને એની જીપજ નાથીને ઘેર આવી જતી. પણ એટલામાંથી એનું પૂરું થવા સંભવ નહોતો.

ઘરમાં બે ઓરડા હતા. એક ઓરડામાં કોડીઓ ને સરસામાન પડ્યો રહેતો. બીજામાં એ પોતે રાંધતી ને બેસવાનું રાખતી. રણુછોડજીની છત્રી સાથે તખોજીની એક છત્રી પણ એણે ગોઠવી હતી. ભગવાન સાથે પતિના નામનું રમરણુ એ સદા ય કરતી.

નાથી અંધારી રાત્રીએ દોરા ભરતી હતી. બહાર રાત્રી સૂમસામ પોતાનું કામ કર્યું જતી હતી. આકાશના કબ્જે બટન ગૂંથાતાં હતાં.

એકાએક નાથીનું ધ્યાન બારણા તરફ ગયું. તેનાં હાથ થંબી ગયા. કોઠ બારણાં ખખડાવતું હતું. એનાં મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો. થોડાક જ સમય પર દુકડીનાં પગલાંનો અવાજ આ લતા તરફ આવી મયો હતો. એમાંથી કોઠ આવ્યું હશે! એનાં અંગમાં ભય વ્યાપ્યો. એ પોતાની જગ્યાએથી ઊઠી.

“કોણ છે?” બારણું ઊઘાડતાં પહેલાં એણે પૂછ્યું.

“કોઇ નહિ; હું, પશી.” બહારથી જવાબ આવ્યો.

તુરત જ નાથીએ બારણું ઊઘાડ્યું. આ સમયે પશી આવે એથી એને અન્યયની થઈ. પશી ઝડપથી અંદર દાખલ થઈ ને બારણું દઈ દીધાં. પશીએ રખારીનો ધાબળો અંગ પર લપેટ્યો હતો.

સાદી પર નાથીએ પશીને બેસાડી. “પશી? અત્યારે ક્યાંથી? આ સમયે? આવી ઠંડીમાં ને પોલીસ રોન ફરતી હોય ત્યારે આવવામાં તે ભારે હિંમત કરી બાઈ!”

“શું કરું? આ લોકો આવ્યા છે, ત્યારથી ત્રાસ પડે છે. પણ કામ હોય તે કાંઈ ચાલે?”

“ઊભી રહે, હું ચૂલો ચેતવું. તાપણું કરીશ એટલે ઠંડી ઓછી થશે.” નાથી ઊભી થઈ. પશીનું અંગ ધ્રુજતું હતું.

“રહેવા દે, હમણાં આ ટાઢ શમી જશે.”

“હજી છાણાંની તાણુ પડતી નથી.” નાથી અંદર ગઈ, ને થોડાં છાણાં લઈ આવી ચૂલો ચેતાવ્યો. અન્ને ચૂલા આગળ આવી બેઠાં.

“હું એક ખાસ કામ માટે આવી હતી.”

“શું?”

“હમણાં થોડા વખતમાં માસ્તરકાકા અને મુખી અહીં આવે છે.”

નાથીનાં મોં પર આશ્ચર્ય ફેલાયું.

“અહીં? મારે ત્યાં?”

“હા.”

“કેમ?”

“બીજા બે જુવાનિયા પણ આવવાના છે. શહેરમાંથી આવ્યા છે. આજે આજે દહાડો મારે ઘેર મેં રાખ્યા હતા. એ માસ્તર-કાકા અને મુખીને મળવા મંજિ છે.”

“તું એ બન્નેને મળીને આવી?”

“હા! આજે બપોરે ખમર કરી આવી છું. જરા ગાઢો પહોર થશે એટલે બન્ને આવશે. આ સિવાય ખીજ એકે સલામત જગ્યા નહોતી. ચાલ ત્યારે હું જઈને એમને અહીં લઈ આવું.” એ બિભી થઈ

“તું ભારે હિંમતવાન છે. આ બધું કામ કરવાની ગડ તારામાં ક્યાંથી આવી? મારાથી આવી રીતે નીકળાય જ નહિ?”

જતાં જતાં બારણા આગળ પશીએ બિભાં રહી જવાબ આપ્યો. “શું થાય બેન! ગામમાં હવે મરદ ઓછા રહ્યા છે. રોજ એક બે, એક બેને પોલીસ પકડી જ જાય છે. મંછાબા પણ હવે આવા કામ માટે બહાર પડ્યાં છે. ગામના શિયળતું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી આપણે માથે જ આવી છે.”

“હું તમારી વાટ જોતી બેઠી છું, ને અંદરનો ઓરડો સાફ કરાવી રાખું છું.”

પશી ગઈ એટલે બારણું અડકાવી, દીવો લઈ નાથી અંદરના ઓરડામાં ગઈ, ને ડામચિયો વગેરે ઠીકઠાક કરવા માંડ્યો. માટલાં કોરાણે મૂકી દીધાં. કચરો કાઢી નાંખ્યો. એકાએક બહારનું બારણું ખખડ્યું.

આટલા જલદી આ લોકો આવી પહોંચશે એમ એણે માન્યું નહોતું. એણે ઝટપટ એક સાદી પાથરી દીધી, ને માથે ઓઢી બારણું બિઘાડવાં આવી.

બારણું બિઘાડતાં જ એ ચમકી. બારણા આગળ માસ્તર, મુખી, નાથી કે છોકરાઓ કોષ નહોતું, પણ મથુર હતો. એના યુનિફોર્મમાં એને ભય લાગ્યો. એણે બારણું બંધ કરવા પ્રયાસ કર્યો. મથુરે બારણા વચ્ચે જ પગ મૂક્યો. નાથી અંદર હટી ગઈ.

“તમારે કેનું કામ છે?” નાથીના મોં પર અચિંતિત રોષ હતો.

મથુરે ઓરડામાં પગ મૂક્યો : “હું તને કશી ઇજા કરવા નથી આવ્યો.” એના અવાજમાં મૃદુતા હતી. “બહાર ઠંડી વણી છે. રોન કરતા અહીં દિવો જોયો. થયું કે જઈને ચાની માંગણી કરું. હું તને જરા થે નહિ રંગડુ. હું અહીં છાનોમાનો ખેતી રહીશ. ત્યાં રહીને હું કંટાળી ગયો છું.....”

“અહીં કોઈ મરદ નથી. હું એકલી છું.” નાથીએ ઉત્તર વાળ્યો : “મામે તમારો બહિષ્કાર કર્યો છે. તમને પાણી પાવાનો થ હુકમ નથી.”

મથુરે માથેથી ફેટા નીચે મૂક્યો, ને લાડી બાજુએ રાખી. “આપણે આ લડાઈ ધડીવાર ભૂલી જઈએ. ધડીવાર માટે જ આપણે માણસ થઈ, થોડી વાત કરીએ. આખરે માણસ લડાઈમાં જીવન નથી ગુળરતો. એને બેરીછોકરા જોઈએ, ઘરબાર જોઈએ. માણસ લડાઈથી આખરે થાકે જ છે.”

“આ લડાઈ અમે તો માંડી નથી. તમે ગામ પર ચઢાઈ કરી છે. ગામનો કબજો લીધો છે. ગામની રંગડ આદરી છે. ગામના માણસોને જોલના સળિયા પાછળ બંધ કરવા માંડ્યા છે.” નાથીની જીભ પર વાક્યો ચઢવા માંડ્યાં. એનો ધડી પહેલાંનો ભય નાશી ગયો. આ માણસને બરોબર સંભળાવવું જ જોઈએ, એમ એને થઈ ગયું.

મથુર લાકડાના ખોખા પર બેઠો. એના મોં પર ખિન્નતા આવી હતી.

“તમારા બધાની લાગણી આવી થાય એ હું સમજી શકું છું, પણ લડાઈમાં આથી વધારે આપદા વેઠવી પડે છે. આખા ગામનાં ગામ તારાજ થઈ જાય ને લડનારાનાં હૃદય પથ્થર જેવાં બની જાય.

મારાથી એવા પત્થર નથી થવાતું. ત્રિદશીમાં એવી સુંવણપ હશે, એવી ફૂલો લાગણી હશે, ઘરના કુડંગનું ઝાલ હશે. એટલે તો આ વાતાવરણ બૂલવા મથું છું. એમ થાય છે કે આ ગામ છોડીને, નોકરી છોડીને બાગી નીકળું, ને ઘર ભેગો થઈ જઈ. એમ પણ થાય છે કે મેં વળી આવી લશ્કરી નોકરી ક્યાં સ્વીકારી? મને એવી કુમતિ ક્યાંથી સૂઝી?” એ બોલતાં બોલતાં થોડીકવાર થંભ્યો, ને પાછું સંભાષણ આગળ ચલાવ્યું: “પણ એકવાર ખાડામાં પડ્યા પછી નીકળાતું નથી. વધારે જોડાને જોડા જવાય છે, ને લામણીઓને જડ બનાવવી પડે છે. માણસને મારવાનો તો અમારો ધંધો છે. લોહી જેતાં કમકર્મા આવે, એને અમારા શબ્દકોશના કાયરતા કહેવાય છે. નોકરી છોડી દઈએ તો સરકાર પકડીને જેલના સળિયા પાછળ બંધ કરી દે. હુકમ ન માનીએ તો કોર્ટમાં કેસ કરવામાં આવે.” એના અવાજમાં હતાશા છવાઈ હતી.

“જમાદાર ! હું કોણ છું એની ખબર છે?” બીંતને અઢેલી જિભી રહેતાં નાથી બોલી. દીવાના આજા પ્રકાશમાં એનું ધર્ત્તવ્ય વદન વધારે સુંદર લાગતું હતું. એનો દૂબળો ફિક્કો દેહ આકાશમાં દોરાતી જ્યોતિરેખા જેવો પ્રકાશવંતો લાગતો હતો.

“ના ! કેમ? એની સાથે મારે શું સખંધ છે? તું અહીં એકલી રહે છે એ હું જોઈ શકું છું. હું ત્યાં બધા વચ્ચે રહું છું, છતાં એકલતા લાગ્યા કરે છે.”

“એ તો જોઈ શકાય છે.”

મથુરે મોં લૂછ્યું. એના અવાજમાં એક પ્રકારનો વાતસલ્યભાવ આવ્યો. “મારે સમભાવ જોઈએ છીએ. ત્યાં જાણે ખાવા ધાય એવું બચંકર વાતાવરણ છે.” એના મોંમાંથી શબ્દો ઝરતા હતા, “ધીરેધીરે ત્યાં તિરસ્કાર અને વૈરની જ ધૂનમાં આ એકલતા વધારે સાથે છે. હું અહીં બેસું એમાં વધિ નથી ને?”

ના પાડવાનું મન નાથીને ન થયું. “થોડીવાર બેસો. અહીં” ય લોકો વસે છે.”

મથુરે બીડી ચેતાવી.

“તમને ખબર છે, તમે મારા ધણીને મારી નાંખ્યો છે.” એકાએક બોમ્બ ફૂટ્યો હોય એવો ધા મથુરના માથે થયો. એ બોખા પરથી બોમો થઈ ગયો.

“શું?”

“હા! અને તમને એની ખબર પણ છે. કોઈને મારવા માટે એને ગોળાએ દેવામાં આવ્યો. એટલી જ એની કસૂર.”

મથુરની દષ્ટિ આગળ એક પછી એક બનાવ ક્રિતાબના પાનાં માફક બિઘડવા લાગ્યાં. તખોજ સાથે રકઝક, ધારિયાનો ધા, અદાલતની જુખાની, તખોજનું મોત, ગામનો રોષ, એ બધામાં પોતે પણ એકો કારણભૂત નહોતો શું? એણે જો આવી જુખાની આપી ન હોત, તો નાથી વિધવા થઈ હોત ખરી? ગામમાં આટલી મુશીબત વેઠવી પડત ખરી?

“મને ખ્યાલ આવે છે. જે માણસ સાથે તખોજને મારામારી થઈ એ હું જ.” ગુનાનો એકરાર કરતા ભાવે એ બોલ્યો. એ આશિયાળો થયો હતો. “તમને બધાને મારા પર વધારે તિરસ્કાર કેમ હશે તે પણ સમજી શકાય છે. મારું કોઈ ખૂન કરે, અને એ ખૂની માટે મારા કુટુંબીઓ કેવો ભાવ રાખે? પણ એમાં મારો દોષ નથી.”

નાથીના ફિક્કા મોં પર શોકધેરું રિમત આવ્યું.

“આપણે ક્યાં કોઈનો દોષ જોવા બેઠા છીએ. સહુ સહુના કરમમાં લખ્યા પ્રમાણે થાય છે.”

મથુર બોમો થયો. “મારે હવે જવું જોઈએ, મને આ વાતની ખબર જ નહિ. નહિતર અહીં ના આવત. મારે હું જોઈતી હતી.

કોકના મુખેથી સ્નેહના શબ્દો સાંભળવા હતા. અહીં બધું મળે છે. પણ આ ભૂખ સમતી નથી. અહીં કદાચ મળશે એમ માન્યું હતું.”

“અહીં તો વડેણુ સૂકાઈ ગયાં છે.” નાથી ફિક્કા અવાજે બોલી. એનાં અવાજમાં થોડા સમય પહેલાં હતી એવી હિમા પણ નહોતી.

“અમે સૂકવી નાખ્યાં છે. અમારા પર આ બધાં પાપ તોળાશે જ. કોક દિવસ અમને એ ભરખી જશે. સરકાર આ વિષે આટલું જ સમજે તો ?” એ બારણા આગળ આવી ઊભો રહ્યો.

“જ્યારે તમારા જેવા માણસ એની નોકરી કરવા જાય પછી સરકાર સમજતી હશે ? સરકાર એટલે તમેને ! અહીં સરકારનો કયો માણસ આવ્યો છે ? બધા જ આ દેશના છે, આ દેશની માટીમાં બનેલા છે, એમાં જ ઊછરેલા છે. એ કોઈ ન આવ્યું હોત તો સરકાર ક્યાંથી આવવાની હતી ? સરકારનું રાજ્ય એક દિવસ પણ ટક્યું હોત ખરું ?”

મથુર શરમથી માથુ નીચું ઢાળી સાંભળી રહ્યો. એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

“હું મારી નખળાઈ જાણું છું. પણ સાચું કહું છું. મારું ચાલે તો એક દિવસ પણ આ નોકરી ન કરું. મારે સાચેસાચ આ ગામમાં રહેવું નથી, અતે નોકરી કરવી નથી. મારે ઘેર જવું છે.” એ બારણું ઝિઝાડી, બાંય વડે આંસુ લૂછતો બહાર નીકળી ગયો.

આ ઠંડીમાંથી પાછા બોલાવી આ પાવાનું દિલ નાથીને ધડી-ભર થઈ આવ્યું. એના મોંમાંથી એવો ટૂંકો પણ ધીમે શબ્દ નીકળ્યો. મથુર ચાલી ગયો હતો.

એને ચાલી ગયાને એક મિનિટ પણ નહિ થઈ હોય ને પશી આવી. ધડીભર તો નાથી એને જોઈ શકી પણ નહિ.

“કોણ હતું નાથી ?” પશીના અવાજમાં શંકાયુક્ત કુતૂહલ હતું.

“તું પેલા માણસોને બોલાવી ન લાવી ?”

“લાવી છું, પણ મકાનના પડછાયા નીચે ઊભા રાખ્યા છે. અહીં તારે ત્યાં અવાજ સંભળાતો હતો એટલે સાવચેતી ખાતર હું એકલી જ આવી.”

માસ્તર અને મુખી આવી ગયા. એમના મોં પર કાળ હતો. બન્ને જણાએ ફાળિયા બાંધ્યા હતા અને હાથમાં લાકડીઓ હતી.

“કેમ નાથી? કેમ પશી? પેલા માણસો આવી ગયા?”
માસ્તરે આવતાવેંત જ પૂછ્યું.

એક મિનિટમાં જ પશી પેલા માણસોને બોલાવી લાવી. બન્ને જણા શહેરમાંથી આવ્યા હતા—યુક્તેગો કરવા માટે. બન્ને જણાએ ગામડાનો વેશ પરિધાન કર્યો હતો. ગામમાં જુદા તરી ન અવાય તે માટે.

“અમે અંદર બેસીએ છીએ. પશી! તું બહાર ધ્યાન રાખ, ને રોનવાળા આવે તો ખચર આપજે. નાથી! તું અહીં આ ઓરડીમાં તારું કામ કરતી બેસી રહે. કોઈ અંદર આવી જાય તો બેબાકળી ન બનીશ, અને સ્વસ્થતાથી ઉત્તર આપજે. અમે અંદર બારણું બંધ કરી બેઠા છીએ.” માસ્તરે એક પછી એક મૂચનાઓ આપી દીધી. “આવો આપણે અંદર જઈએ.” છોકરાઓ તરફ ફરીને એમણે કહ્યું.

એ ચાર જણ અંદર ગયા ને નાથી પોતાના કામે વળગી.

શહેરમાંથી આવેલા જુવાનિયાઓમાંથી એકે—શિરીષે—વાત શરૂ કરી.

“અમને ત્યાં તમારો સંદેશો મળ્યો. અમે પત્રિકા પોસ્ટરો લાવ્યા છીએ, ને થોડી બીજી સામગ્રી પણ આણી છે. તમને બનાવટ શીખવતા જઈશું. તમારે અહીં તૈયાર કરી લેવું પડશે.”

“એ તો મુશીબત થશે. કારણ કે એક તો અહીં એવા હોશિયાર જુવાનિયા નથી, અને આ ગામ પર એવા સખ્ત ચોકી પહેરા રહે છે, કે એને માટે સલામત જગ્યા શોધવી મુશ્કેલ છે.” મુખીએ મુશ્કેલી રજુ કરી.

પણ માસ્તરે જુદી જ વાત રજુ કરી.

“એવા સાધનોની અમારે જરૂર પણ ઓછી છે. એથી આપણને લાભ થાય એમ હું માનતો નથી.”

“એમ કેમ?” શિરોષને નવાઈ થઈ. “અમારે ત્યાં તો બધા આની પાછળ જ પડ્યા છે. રોજ રોજ આવા ધડાકાઓ થાય છે.”

“ને આપણા માણસો જાન ગુમાવે છે” માસ્તરે ઉમેરી આપ્યું.

“એ તો થોડા માણસોને વેઠવું પણ પડે, એવા ભોગ વગર સ્વરાજ્યનો આ આદર્શ સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ.” શિરોષ સાથે આવેલા વસંતે જવાબ આપ્યો.

માસ્તરને આ નવું આત્મગૌરવ ગમ્યું, પણ કયા માર્ગે એ બધા જતા હતા? “એથી જો લડતને લાભ થતો હોત તો જુદી વાત હતી. પણ મારા મતે તો લડત છે ત્યાંની ત્યાં જ રહે છે. તમે પત્થરખાજ કરો છો, ખોખ્ખના ધડાકાઓ કરો છો, એથી સરકારને કેટલું નુકશાન થયું? આપણી લડતનો ઉદ્દેશ તો સરકારી તંત્રને તોડી નાંખવાનો છે. એની કરોડ બાંગી નાંખવાનો છે. તમે બધા જો કરો છો તેનાથી આ અર્થ સધાય છે ખરો?”

“કેમ નહિ? અમારે અમદાવાદમાં પોલીસ પોળમાં આવી શક્તી નથી. બોકો કરક્યુનો છડેચોક બંગ કરે છે, હિંમતથી પત્થર ચલાવે છે ને છાતી પર ગોળી જીલે છે. સરકાર મૂઠ બની ગઈ છે. એને કાંઈ સૂઝતું નથી, ને બોકનો જુસ્સો અણુનમ છે. અમારે ત્યાં જુવાનો અભિમાનભર્યા મસ્તકે ચાલે છે, યુવતીઓ અદ્ભુત હિંમત બતાવે છે. ને અમે તેવા જોખમમાં

ધસી જાય છે. સરકારને પરેશાન કરવા માટે આથી વિશેષ શું જોઇએ છીએ ?” વસંત કોઈ બાપજીકર્તાની અદાથી બોલતો હતો.

માસ્તર સૌમ્ય અને શાંત હતા.

“તમારા બધાના જીવનમાં માટે ધન્યવાદ. અમદાવાદે જે કંઈ તે તો આખા દેશને માટે બારે અભિમાન લેવા લાયક છે. પણ ફરી પૂછું આમાં સરકારી તંત્ર ક્યાં તૂટ્યું ? સરકારી તંત્ર એના આમડાની આવક પર, એના કારખાનાઓ પર, એના સંચાલન પર નમે છે. આજે સરકારને મયા વર્ષ કરતા વધારે મહેસુલ મળ્યું છે. એને જોઇએ એટલા માણસો ભરતીમાં મળે છે. એને માટે દેશભરમાં કારખાનાઓ ધમધોકાર ચાલે છે, ને નવા ઉઘડતા જાય છે. સરકાર અહીંથી જાય એ માટે આ જડ આપણે પકડવી જોઈએ. એ વગર સ્વરાજ્ય શક્ય જ નથી....”

“પણ...” શિરીષ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો.

“જરા ધીમે બાઈ.” માસ્તર એને અટકાવી બોલ્યા. “તમે લોકો આવેશમાં આવી જઈ એક વાર નિષ્કળ ગયેલી રીતો અખત્યાર કરો છો. ખાલી બોમ્બથી જ સ્વરાજ્ય આવવાનું હોય તો આપણા કરતાં પેલા બંગાળવાળા ક્યાં ઓછા બહાદુર કે બુદ્ધિમાન હતા ? આપણા કરતાં એમનામાં શક્તિ કેટલી વિશેષ હતી, તાલીમ કેટલી વિશેષ હતી ? એ બધાએ પોતાનો રસ્તો છોડ્યો. કારણ કે એમને લાગ્યું કે લોક-જાગૃતિ વગર ક્રાંતિ સફળ થઈ શકે જ નહિ. લોક પોતે જાગૃત થાય, સરકાર સાથે મહાત્માજીએ કહ્યો છે તેવો સંપૂર્ણ અસહકાર આદરે તો સરકારી તંત્ર એક દિવસ નહિ ટકે. બાકી આવા હજાર બોંબો ફાટશે, તો પણ સરકાર જવાની નથી.” માસ્તર બિચુનાં બાળપણનાં એમ બોલ્યા. બન્ને જુવાનો માસ્તર તરફ જોઈ રહ્યાં. કયો રસ્તો સાચો હતો ? એમણે લીધો હતો એ કે માસ્તર કહેતા હતા તે ?

“અમને તો લાગે છે કે આ વખતે જો બધે જ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે સરકાર નામશેષ થયા વગર રહે નહિ. તમે કહો છો

એ વાત અમને મંજૂર છે. પણ એ માર્ગ લોકો જલદી મહણ કરવા નથી.” શિરીષે ફલીલનો ઉત્તર વાળવા પ્રયત્ન કર્યો.

“અમારા ગામડામાં એક કહેવત છે. કેડીએ ન જવું પણ ધોરી રસ્તે જવું. કેડી માણસને ક્યારે બૂસો પાડી દે, તેની ખબર નથી, ભ્યારે ધોરીમાર્ગ તમને અચૂક તમારા સ્થાને પહોંચાડશે.”

ચર્ચા લંબાત પણ મુખીએ વચ્ચે અટકાવી. “આપણી વાતનો પાર જ નહિ આવે, ને જે કામ માટે અહીંયા એમને બોલાવ્યા છે તે રહી જશે.”

“સાચી વાત છે.” શિરીષે તક ઝડપી લીધી. “બોસો.”

“અમે તમને એક તો આ કામ માટે બોલાવ્યા હતા. અમારે પાછી જુવાનિયાઓની ટૂંકડી અહીં કામ કરવા જોઈએ છીએ. ગામના જુવાનો હવે ટપોટપ ખરવા માંડ્યા છે. મણાને તો સરકાર પકડી ગઈ છે. સરકારી વાહન વ્યવહારમાં ખસેલ પાડે, એના નાળાઓ સુરક્ષિત ન રાખે, એવા હિંમતવાળા જુવાનો જોઈએ છીએ. એમને સાચવવાની, ખવડાવવા પીવડાવવાની જવાબદારી અમારી. પણ માથુ મૂકીને કામ કરનારા જોઈએ; ને ખીજું અમારા ગામમાં એક મગનલાલ કરીને ચીદશિયો છે. એને અમારે ગામમાંથી દૂર કરવો છે. એનું કાસળ કાઢવાની જરૂર ખરી. તમે એને અહીંથી ઊઠાવી જાવ એવી અમારી માગણી છે. એને પકડી ને કોઈ ઠેકાણે બંધ કરી દો. અમને ધણો હેરાન કરે છે.”

“આ એક ભોખ્ય નાંખો એના ઘર પર કે ખલાસ. પછી કોઈ શીકર જ ન કરે.” વસંતે ઉત્તર આપ્યો.

“અમને એ રસ્તો ઠીક લાગતો નથી. આ તો એ વારંવાર શહેર તરફ આવે છે. ત્યાં જ તમે એનો નિકાલ કરો. અહીં કોઈને વહેમ આવે નહિ. ને અમારે માથે જોખમ રહે નહિ.” મારતરે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“એ વાત ઠીક છે. અમને એનું શહેરનું ઠેકાણું મોકલજો, ક્યારે આવે છે એની પણ ખબર આપશો, ને પહેલા કાર્ય માટે અમે માણસો મોકલવા યત્ન કરીશું. ત્યાંથી અહીં આવવા તૈયાર થાય એવા જુવાનિયાઓ મળવા મુશ્કેલ છે. ત્યાં એ બધું કામ કરે પણ અહીંના અપારંચિત વાતાવરણમાં જોખમો ખેડવા તૈયાર થાય એવા માણસો કદાચ નહિ મળે. છતાં હું અમારી કમિટી આગળ વાત રજૂ કરીશ.” શિરીષે જવાબ આપી દીધો. ને બધા થોડીવાર શાંત થયા.

“આપણું કામ પત્યું હોય તો હવે જઈએ.” મુખી બોલ્યા. “કારણ કે રાતના પહેરે ક્યારે રોન આ બાજુ આવશે એ કહી શકાય નહિ. એનાથી છટકી આપણે મુકામે પહોંચવાનું છે.”

“તારી વાત સાચી છે. ચાલો ઉડીએ.” માસ્તર બોલ્યા. શિરીષ અને વસંત પણ ઉઠ્યા.

બિઠતાં બિઠતાં માસ્તરે પૂછ્યું, “બીજાં બધે ચળવળનું કેવુંક જોર છે?”

“ચળવળ ધીરે ધીરે મંદ પડે છે. ગામડાઓમાં પહેલાં જોવા ઉત્સાહ નથી. લોકો સરકારી દમનથી ત્રાસ્યા છે. ‘નાકર’ તો આ બાજુ થોડો ઘણો ચાલે છે. બાકી બીજાં તો ખેડૂતો બિભા મોલના ડબલ ભાવ લેવાની ત્રેવડમાં પડ્યા છે.”

માસ્તરના મુખ પર શોક છવાયો: “તો તો આ લડત નિષ્ફળ જશે.”

શિરીષે જવાબ ન વાળ્યો. કારણકે એની પાસે કશો જવાબ ન હતો.

“આ બધા ભોગ, આ નુકશાની-ત્રોકનું શું થશે?” માસ્તરે એક બિતો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. એકલા આ ગામથી સરકારની કમ્મર ભાંગવાનું શક્ય નહોતું.

“તમારે ત્યાં કેટલો વખત આ રીતે ચાલશે?” શિરીષે બહારના ઓરડામાં આવતાં પૂછ્યું.

“અમે તો ખુવાર થઈ જશું. અમે તો ટેક લીધી છે એટલે પાળીશું. પણ ભાવિ કાળ વાંચી શકે છે, ભાઈ...” એમના અવાજમાં ઉદ્વેગ હતો. એ સાથે આશ્વાસન લેવા પણ એ ઝંખતા હતા, એ કળી શકાતું હતું.

બધા બારણા આગળ આવ્યા. પશી આવી હતી, “કાંઈ વધી નથી.” એણે બધાને બહાર લીધા. “રોનવાળાનો હજી પત્તો નથી. આપણે ઝડપભેર ચાલ્યા જઈએ.”

“કેમ નાથી ?” માસ્તરે ઉમળકાભેર વાત્સલ્ય ભાવે જતાં જતાં પૂછ્યું, “તને કાંઈ અગવડ તો નથી ને ?”

“ના કાકા, પ્રભુની કૃપા છે, ને તમ જેવાઓની મહેર છે.”

બધા બહાર ચાલી ગયા ને નાથી વિચાર-છોળે ચઢી. એના કાનમાં જ પશીનો ઠપકો રણકતો હતો. પેલા જુવાનોની ઉત્સાહભરી વાતો સાંભળી એને પાનો ચડ્યો હતો. પોતે શા માટે તખોજના ખૂનનો બદલો ન લીધો ? શા માટે મથુર આગળ એ નરમ પડી ગઈ ? એને શા માટે એના તરફ જરા જેટલી પણ લાગણી બતાવી ?

એણે તખોજની છત્તી તરફ નજર કરી. પેલા જુવાનિયા જે સાધનો લાવ્યા હતા એ અહીં મૂકી ગયા હોત તો એ જુસ્સો બતાવત. એ તમામ પોલીસને પૂરા કરત. રણચંડી બની એને આ જુવાનો પાછળ દોડીને ઊભા રહેવાનું મન થઈ ગયું. એ ઊડીને બહાર આવી પણ, બહાર અંધારામાં પવનના ભેંકાર સિવાય કોઈ અવાજ ન સાંભળાયો. શરીરો સાવ નિર્જન હતી. એ આવીને પાછી સાદી પર પડી. એની આંખ સાથે નિદ્રાએ ડુસણું લીધાં. આવી રીતે એકાકી-એકલવાયું-જીવન ગાળવા કરતાં શા માટે મોતને ન ભેટવું ? પહેલાં પતિ પાછળ પત્ની સતી થતી, તો આ જમાનામાં એ નવી રીતે સતી ન થઈ શકે ? એટલી હિંમત એનામાં નહોતી ?

એની કોમળી ત્રી બલબલાને સામે. જવાબ આપતી. ખરે ખપોરે ખેતરે એકલી શિરામણ આપવાં જતાં એને કશો ડર લાગતો નહિ. કોઈ જોઈ આંખ કરી મક્કરી કરવા પ્રયત્ન કરતું તો તેનો જવાબ આપતાં કે હાથ ઉઠામતાં એ અચકાતી નહિ. સિપાઈની ગુસ્સાગીરીથી કોઈ દિવસ બચતીત થતી નહિ.

“મને આટલી જ શક્તિ આપ, હે ડાકોરનાથ !” રણછોડજીની છપ્પી સામે જોઈ એણે પ્રાર્થના કરી. “ભગવાન, બાપા ! મારા હાથમાં તું શક્તિ આપ. મારા ધણીના ખૂનનો બદલો લઈ લઉં. આ જીવતરમાં બીજું તો કાંઈ નહિ કરી શકું, પણ આટલું કરવાને બળ આપ. ”

‘રણછોડજી’ની શક્તિ એ જાણતી હતી. એની આખી કોમ જાણતી હતી.

બહારથી કો’કનો પગરવ સંભળાતો હતો. રોનવાળા આવતા હતા. ભારેખમ ખૂટતો. અવાજ હવે એ બરાબર કળી શકતી હતી. એણે ધરના ખૂણે નજર કરી. તખોજીનું ધારિયું હજી ત્યાં જ પડ્યું હતું.

કોઈ એનાં કમાડ ખખડાવ્યાં. એ જોઈ થઈ ને હાથમાં ધારિયું લીધું.... “કોણ છે, એ ?” એના અવાજમાં ધ્રુજારી હતી. એ હાથે એણે ધારિયું પકડ્યું.

“હું મથુર ! બારણું ઊઘાડ ને.”

એ બાનૂએ ખસી જોઈ રહી. મંદિરની કોપાયમાન દેખાતી કાળિકાદેવી માફક એણે તલવાર જોઈ કરી હતી. એનું અંધ કંપતું હતું.

“ઊઘાડું જ છે.” એ માંડ માંડ આટલા શબ્દો બોલી શક્યા.

મથુરે બારણું ઠેલ્યું. ને એ અંદર આવ્યો. અંદર આવતાં જ માથા પર સખ્ત ધા થયો, ને ફેંટા ભેર અંદર ઊતરી ગયો.

“મરી મયો...મારા બાપ !” એવી ચીસ નાખી એ ઢગતો થઈ નીચે પડ્યો.

પ્રકરણ આઠમું ∴ શિયાળાની ઠંડી કંપી ઊઠી

સોહનસિંહને ફરજિયાત ઊંઘમાંથી ઊઠવું પડ્યું. બહાર ફેલાહલ થતો હતો. એ પથારીમાંથી સફાળો ઊઠ્યો. મંગલસિંહ અંદર ઓરડામાં ધસી આવ્યો.

“કેમ, શું છે?”

“સાહેબ! મળખ થઈ ગયો! મથુર ગઈ કાલે રોન પર હતો. સવારે એનું મડદું એક મકાન આગળથી હાથમાં આવ્યું છે.”

સોહનસિંહ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. એણે રિવોલ્વર ગળવામાં નાંખી લીધી.

મથુરને એક કામળા પર સૂવાડવામાં આવ્યો હતો, ને એના મોં પર ચાદર ઢાંકવામાં આવી હતી.

સોહનસિંહે ચાદર ઊઠાવી લેવા હુકમ કર્યો. મથુરના કપડાં લોહીથી ભિન્ન થઈ ગયાં હતાં, ને માથામાં ઊંડો ઘા દેખાતો હતો. એની આંખો તણાઈ ગઈ હતી. એના શરીર પર હજી મુનિફોર્મ હતો.

“એની સાથે કોણે કોણે હતા?”

“કિસનસિંહ, ઉસમાન અને તખત હતા.”

“કેમ કિસનસિંહ, શું હતું?” સોહનસિંહે કિસનસિંહ તરફ ફરીને પૂછ્યું.

“અમે સાથે જ રોન પર ફરતા હતા. રાતના લગભગ અગિયાર વાગે મથુર અમારાથી છૂટો થયો. એક ઘરમાં દીવો બળતો હતો. એ તરફ ગયો. અમે પૂછ્યું, ‘મથુર! આમ ક્યાં ચાલ્યો?’”

‘હમણાં આવું છું. તમે તમારે ફરે રાખો. વચ્ચે ક્યાંક મળી જઈશ.’ કહી એ ચાલ્યો ગયો. લગભગ અર્ધ કલાક પછી એ અમને મળ્યો ત્યારે એનું મોં પડી ગયેલું હતું.

‘શું થયું મથુર! આમ દુઃખી કેમ છે?’ એણે કશો ઉત્તર ન વાળ્યો. પણ આખી રોનમાં એ એક શબ્દ પણ ન બોલ્યો. અમારી સાથે મૂંગા મૂંગા ચાલ્યા ઠયું. અમે બેયાર વાર બોલાવા પ્રયાસ કર્યો, પણ સાવ ફેગટ. બીજી રોન વખતે એ જ જગ્યાએ અમે પાછા આવ્યા, ત્યારે ય પેલા મકાન આગળ દીવો બળતો હતો. એ દીવાને જોઈ એણે કહ્યું : ‘હું આવું છું. રસ્તે પાછો મળીશ.’

‘પણ આખો દિવસ ત્યાં દાટ્યું છે શું? અહીં કોઈ એકલો જોઈ પૂરે કરી નાંખશે. એક વાર તો માંડ માંડ બચી ગયો છે.’

“કશો જવાબ આપ્યા વગર જ એ ચાલી ગયો. આખી રોન પૂરી કરી, પણ એ ન આવ્યો. એટલે અમને ચિંતા થવા લાગી. અમે એ શેરી આગળ પાછા આવ્યા. ઘરમાં દીવો રાણો થઈ ગયો હતો, ને શેરીમાં સાવ અંધારું હતું. અમે શેરીની અંદર એ મકાન સુધી ગયા. આંગણમાં જ મથુર લોહીલુહાણ સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. એને લઈને અહીં આવ્યા.”

“એને બાળવાની વ્યવસ્થા કરો, મંજલસિંહ !” એણે હુકમ આપ્યો. એની આંખમાં રોષ વ્યાપ્યો હતો. “ચાલો એ જગ્યાએ !” કિસનસિંહ અને બીજા બેને લઈને એ નાથીના મકાન આમળ ગયો. એમને આવતા જોઈ ત્યાં આગળ જમા થયેલું ટોળું ચલાપન થઈ ગયું.

“આજ મકાન, સાહેબ.” કિસનસિંહે આંગળી ઝીંધતા મકાન બતાવ્યું.

આંગણમાં હજી લોહીના ડાઘા તાજા હતા. કમાડ અંદરથી બંધ હતું. સોહનસિંહે બારણું ખખડાવ્યું. કોઈએ કશો ઉત્તર ન આપ્યો. એણે જોરથી લાત મારી બારણું તોડી નાખ્યું.

અંદર ભગવાનની છબી આગળ ઘીનો દીવો મૂકી, નાથી બેઠી હતી; ને કાંઈક જપ જપતી હતી. બારણું તોડીને સિંહની માફક ફલંગ મારી સોહનસિંહ અંદર આવ્યો. પણ એ પોતાની જગ્યા પરથી બેઠી જ નહિ. એનું ચિત્ત જાણે બાહ્ય દુનિયા પરથી હટી ગયું હતું.

સોહનસિંહે ત્રાડ નાંખી : “આ તેં કયું છે કે ?”

નાથી નિરુત્તર હતી. એની આંખો બંધ હતી. એનાં મોંમાંથી ‘રણુહોડરાય’ સિવાય બીજા શબ્દો નીકળતા ન હતા.

સોહનસિંહે મગજ ગુમાવ્યું હતું. આ બધા લોકોને જિંદગીનો પાઠ શીખવવાનું નકકી કરીને જ એ આવ્યો હતો. એણે નાથીનો હાથ પકડી ખેંચી. નાથી હાથ ખૂંટવી બેઠી થઈ ગઈ. એની આંખો જંગરણને લીધે લાલ થઈ ગઈ હતી. પણ એ લાલ આંખો વિકરાળ લાગતી હતી.

“કેમ શું છે ?” અવાજમાં સ્વસ્થતા હતી.

“અમારા માણસને તેં માર્યો છે ?”

“હા, કેમ ?” એણે જ અભિમાનભર્યો જવાબ દીધો. એ જ આત્મઘૌરવ ! આ ગામલોકોને પરમેશ્વરે કેવા ઘડયા હતા !

સોહનસિંહે મગજ પરથી કાળૂ સાવ ગુમાવી દીધો. સ્ત્રીભક્તિ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક વિનયશીલતા પણ એણે ત્યાગી. જોરથી એક તમાચો નાથીના મોં પર ધરી દીધો, “આવી રીતે જવાબ આપતાં અચકાતી નથી ? જો તું એક સ્ત્રી નહોત તો અત્યારે જ ઠાર કરત.”

નાથીએ તમાચાથી લાલચોળ થયેલા ગાલને પંપાળ્યો પણ નહિ. એ પોતાની જગ્યાએ જ બેઠી રહી.

“તમે આમ ગુસ્સાથી સળગી જશો, તો પણ મને અસર થવાની નથી. તમારે ફાવે તે મને કરી શકો છો.”

ગુસ્સામાં પગ પછાડતો, નાથીને પકડી ચાલે લાવવાનો હુકમ કરતો સોહનસિંહ ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસથી ગામમાં નવો ફેર શરૂ થયો. આજ સુધી થોડી ધરપકડ ને કવચિત્ત માર એ સિવાય ગામને અન્ય તકલીફ સોહનસિંહે આપી નહોતી. એના હૃદયમાં જાડે જાડે એમ રહ્યાં જ કરતું, કે આમલોક એક દિવસ તો ઠેકાણે આવશે જ અને પોતે એછો જુલમ કરે છે એની કદર કરશે જ. એના ઉપરી અમલદારોના ઠપકો ઠાઈ ઠાઈ વાર આવતો કે ખીજે બધે ચળવળ દબાતી જાય છે, લોકોનો જુસ્સો શાંત પડતો જાય છે, તમે આવાં કડક પગલાં કેમ ભરતા નથી ? તમારે ગમે તેવા આકરાં પગલાં ભરીને ચળવળ દબાવી દેવી જોઈએ. લોકોની સાથે બલમનસાઈ રાખવામાં સાર નથી. એ તો રાટીના ચાકર છે. તમને બધાં પગલાં ભરવાની સત્તા છે, તો એને ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શહેરમાં રહેતા એના એક મિત્રે, તો એને ચેતવણી પણ આપી હતી, કે તારે માટે અહીં સારો અભિપ્રાય નથી. અમલદારો તને નબળા મનનો, કાયર માને છે. તું જો અરોગર કામ નહિ કરે તો તારા પ્રમોશનમાં તો વાંધો આવશે જ, પણ સાથે પાયરી પણ બદલાવવામાં આવશે જ. બની શકે ત્યાં સુધી બલા થવામાં ઠીક છે, પણ વધારે બલા થવામાં સાર નથી.

એણે ભારતર અને સુખીને સમજાવવાની કોશિષ વારંવાર કરી હતી. એણે લોકોનાં કૃત્યો તરફ આંખમિંચામણાં કર્યાં હતાં. અને છતાં ન તો લોકો તરફથી પ્રોત્સાહક ઉત્તર મળ્યો, ન ઉપરી અમલદારોમાં કદર થઈ.

શા માટે આવી નીતિનું અનુસરણ કરી ભાવિ કાસ્ટીદિ કલુષિત કરવી? આજ સુધી જે ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદિત કરી છે, એને શા માટે ઝંખવાવા દેવી? કેને માટે? કેને લાભ થવાનો?

ગામને કપળે કરવાની યોજના એના મનમાં ગોઠવાઈ ગઈ એણે પહેલો જ હુકમ કર્યો: “પેલી છોકરીનું ઘર સળગાવી દે.”

એક હુકમની પૂરી બજવણી થાય એ પહેલાં તો ખીજ એ હુકમ છૂટયા. પેલી આંધળી ડોશીને શહેરની જેલમાં ધોળી મૂકે, ને ગામના તમામ માણસોને સાંજે એકઠા કરે.

નાથીનું ઘર સળગાવી દેવાના હુકમે ગામમાં નવી અરેરાટી આણી. માસ્તરને આ સમાચાર મળતાં એ જરા ચમક્યા. આખું ગામ તો આવી રીતે તારાજ નહિ કરે ને! એમના મગજમાં સોહનસિંહનો દાવ રમવા લાગ્યો. આ નાનકડા ગામનું મનું શું? ગામલોકો એની સામે કેવી રીતે ટકી શકશે? ખીજ બાજુએ દેશમાં લડતના પગ કથળતા હતા. એનો જોશ લગભગ શાંત પડી ગયો હતો. બ્રિટિશ સરકારને પરાજિત કરવા જેટલી શક્તિ લોકોએ મેળવી નહોતી. લાંબો સમય ટકવા જેટલી તાકાત લોકોમાં નહોતી જ. લડત ઝડપી થઈ, ટૂંકી થઈ; પણ એનો હેતુ અપરિપૂર્ણ જ રહ્યો હતો. સરકાર ગમે ત્યારે એને કચડી નાંખી શકે તેમ હતું. એનો સામનો ગમે તેવો બળ્ય હોય તોય વ્યર્થ જવાનો હતો. પછી એમાંથી ઉગરવાનો રસ્તો હતો?

લડત પાછી ખેંચવી કે પગલાં પાછાં ભરવાનું કામ એમનું નહોતું. આખા દેશમાં ચાલતી લડત પાછી ખેંચનાર એ કોણ?

દિલમાં ઊઠતી શંકાઓનું સમાધાન એ કરવા અશક્તિમાન હતા. એમને ભાવિ કાળું દેખાયું. એમણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી: “હે પ્રભુ! આ બધું સહન કરવાની મને તાકાત આપજે.”

માસ્તર ચોંક્યા હતા, એટલું જ નહિ આખું ગામ ધ્રુજ ઊઠ્યું હતું. સહુએ ઘરમાં બેઠાં બેઠાં નાથીનું ઘર આગમાં ભસ્મિભૂત થતાં જોયું.

પાણીના ઘડા લઈને જૂઝવવા જવા, થોડાક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો. પણ પોલીસે ઘડા ફેડી નાંખ્યા; લાઠી ચલાવી લોકોને તગડી મૂક્યા.

કૃત્યની ભારે પ્રશંસા એ દિવસે થઈ. મકાન સળગાવીને સોહનસિંહે પહેરો મૂક્યો હતો. લોકો ચૂમાળને ઘરમાં બેસી રહ્યા હતા. માસ્તર હાથમાં ડોલ લઈને પહેલા નીકળ્યા.

પોલીસે એમને અટકાવ્યા. મંગલસિંહ એમની નજીક આવ્યો. એ માસ્તરને ઓગળતો હતો.

“માસ્તર ! પાછા વળી જવ. સાહેબનો હુકમ છે કે કોઈને નજીક ન જવા દેવા.”

માસ્તરે ડોલ હાથમાં જ પકડી રાખી ને ઊભા રહ્યા. ઘડીભર નાથીના મકાનમાંથી ઊડતી જવાળા એમણે જોઈ. એમણે આગળ ડગ માંડ્યાં. પોલીસે આડી લાઠી ધરી. “માસ્તર ! રહી જવ. તમને એકવાર તો ના પાડી.” મંગલસિંહે ફરી વાર માસ્તરને કહ્યું.

“ગામ બાળવા બેઠા છો, ને મારાથી બેસી રહેવાય ? એ મકાન સળગતાં અટકાવવું જ જોઈએ. તમારા જેવા દૂર મારાથી થવાય છે ? રસ્તો આપો બાપા ! એક ડોલ છાંટીને મારો ધર્મ બળવ્યાનો હું સંતોષ માનું.” લાઠીને એમણે એક હાથે દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

માસ્તર અને પોલીસ વચ્ચે રકઝક થતી જોઈ, બીજા પણ થોડા માણસો ઘડા લઈને હિંમતપૂર્વક બહાર આવ્યા. રકઝક વધી પડી. બોલાચાલી થવા માંડી.

મંગલસિંહે હુકમ આપ્યો : “બધાને હટાવી દો !”

માસ્તરના હાથ પર પહેલો ઘા થયો. હાથમાંથી ડોલ ફટી ગઈ. પણ એમણે બીજા હાથે એ લેવા પ્રયત્ન કર્યો. ગામલોકો આમતેમ ફેડી ગયા. એકલા માસ્તર ફોક બંધ્ય મૂર્તિની અદાથી નિશ્ચલ રીતે ત્યાં ઊભા રહ્યા. એમને જીંચકીને મૂકી આવવા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. ચાર જણાએ એમને જીંચક્યા ને ટાંગાટાળી કરીને દૂર લઈ ગયા.

માસ્તર પાછા આવ્યા, ત્યારે નાથીના ઘરની રાખ જ માત્ર ઊની વેરાયેલી પડી હતી. પવન એને શાંત પાડવા શક્તિમાન થયો નહોતો. માસ્તર ત્યાં ડોલ ભરીને પાણી છાંટી આવ્યા. રમશાનમાં શખ બળી રહ્યા પછી એની રાખને ટાઢી કરવાનો નિયમ એમણે યાદ કર્યો, અને મનમાં મંત્રાચાર પણ કર્યો.

નાથીનું ઘર બાળવાનો પ્રસંગ એ તો જાણે કાંઈ હિસાબમાં નહોતો, એવું સાંજે સર્વને લાગ્યું. સાંજના સહુ જુવાનિયાએને ગામની ભાગોળે એકઠા કરવાની દાંડી સોહનસિંહે પીટાવી હતી. નહિ આવે એની સામે પગલાં ભરાશે, એવી જાહેરાત પણ સાથે જ થઈ હતી. બપોરે ગામની કમિટિ ભેગી થઈ, અને એણે એવો નિર્ણય કર્યો કે આનો વિરોધ કરવો, અને કોઈએ હાજરી આપવી નહિ. આ નિર્ણયની ખબર ઘેરેઘેર ફરીને આપવામાં આવી.

સાંજે મેદાન પર લશ્કરી ટુકડીને લઈ સોહનસિંહ હાજર થયો, ત્યાં ગામલોકમાંથી કોઈ નહિ આવે, એ વિષે એને ખાતરી હતી. એ માટે એણે તૈયારી પણ કરી મૂકી હતી. એણે પાંચ પોલીસને બોલાવી હુકમ કર્યો : ‘સહુને ઘેર ફરી વળો. ઘરમાં જે ભરાઈ ગયા હોય તેમને બહાર ખેંચી કાઢો. આવતા ન હોય એમને ધસડી લઈ આવો—મારીને પણ લઈ આવો.’

ગામને હવે છેલ્લો પાઠ શીખવી દેવાનું એણે નક્કી કરી નાખ્યું હતું.

સવારના આઘાતમાંથી ગામ હજી ઊગર્યું નહોતું, ત્યાં આ નવી જાહેરાતે હાહાકાર મચાવ્યો. સોહનસિંહ આવું કરશે એમ કોઈએ માન્યું નહોતું.

વિકરાળ રાત્રી પશુ શિકાર માટે ઝડપ કરે તેમ સિપાહીઓ ગામલોક પર તૂટી પડ્યા. આખા ગામમાં એ ધૂમી વળ્યા. જ્યાં જ્યાં માણસ નજરે ચઢતો ત્યાં ત્યાંથી એને ખેંચી કાઢતા.

મારતા પીટતા પણ ખરા. કાઈ કાઈ ઠેકાણે માટલાં તોડી નાંખ્યાં. પાણીના બેડાં ઊંધા વાળી નાંખ્યાં. અનાજ ભેળવી દીધું.

આજે પશુવૃત્તિ ઊછળી હતી. એને માર્ગ મળ્યો હતો. બહુ દિવસથી સિપાહીઓની શક્તિ સુપુષ્ટ અવસ્થામાં પડી હતી. એમણે ગામલોકનો અહિંકાર અનુભવ્યો હતો. એનું વૈર લેવા એમના હાથ ઝંખતા હતા.

આજે જે હાથમાં આવ્યું, એના પર ફરી વળ્યા. કશું એમાંથી બચ્યું નહિ. એક પ્રચંડ વંટોળ આવે ને સહુને તણખલા માફક ઊરાડી, હવામાં અદ્ધર કરે, ને નીચે પછાડે, એમ આજે ગામ પર આ વંટોળ ફરી વળ્યો હતો.

માત્ર બે ઘર બાકી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એક માસ્તરનું અને બીજું મુખીનું. સોહનસિંહે આ વિશે ખાસ સૂચનાઓ આપી હતી.

એમાં એનો હેતુ હતો. આમ ગામને રીઆતું જોવામાં ય એ બન્નેને એક પ્રકારનો ત્રાસ થવાનો હતો. નિરાધાર, અસહાય એવી આ બે વ્યક્તિઓને ચોપાસ જૂમાઝૂમ કરતા માનવીઓ વચ્ચે દોડાદોડી કરતી જોવામાં ય, એક પ્રકારનો પાઠ ભણવાનો હતો? બચકેર દાવાનળ વચ્ચે ઘૂમતા—એમાંથી રસ્તો કાઢવા મથતા એકેક માનવીની શી દશા થાય ?

માસ્તર એ દિવસ અહીંથી તહીં ફરી વળ્યા. જે જે ઘરોમાં મારઝૂડ થતી હતી, ત્યાં એ પહોંચી ગયા. પોલીસને વારવા પ્રયત્ન કર્યો. પોતાની જાતને પણ વચ્ચે નાંખી. જાતજાતની દલીલો કરી જોઈ. પણ એ બધું પોલીસના ત્રાસને અટકાવવા અસમર્થ નીવડ્યું. આ બધું નિષ્ફળ જતું જોઈ, એ ન્યાં ન્યાં લોકોને વાગ્યું હતું, ત્યાં ત્યાં આશ્વાસન આપવા પડ્યો હતા. ઐરાંઓ રડતાં હતાં, છોકરાઓ કકળાણ કરતા હતા. જેમને વાગ્યું હતું, તેમને પાટા વીંટવાં કરવાનું

કામ થોડાક માણસને મુખત કરી, દિલાસાના એ શબ્દો કહી માસ્તર સોહનસિંહ તરફ વળ્યા.

એમણે ત્યાં નહિ જવાનો નિયમ કર્યો હતો. પણ આજે જ્યારે જુલમની અવધી આવી ગઈ, ત્યારે માસ્તરથી ન રહેવાયું. માણસ આવો નિર્દય થઈ શકે એમ એમણે કહ્યું નહોતું. આમાં કાઈ કાયદો નહોતો. આમાં ભોક્ષોનો વાંક નહોતો. જેણે કરપીણ કૃત્ય કર્યું હોય તેને પૂરતી શિક્ષા પણ અપાઈ હતી. પણ ગામ પર એક માનવીના ગુના માટે આવા અત્યાચાર ગુજરવામાં આવે એ કેવો ન્યાય હતો? નિયમભંગ કરીને પણ એ સોહનસિંહ પાસે ગયા.

સોહનસિંહ હજી ભાગોળના મેદાન પર જ હતો. ગામના જુવાનિયાઓ, ખજાની માફક ઠલવાઈને મેદાન પર પડ્યા હતા. એમને ગોળાકારમાં બેસાડવામાં આવ્યા હતા, ને ફરતો પોલીસ પહેરેા હતો. એમના શરીર પર ઉઝરડા અને લોહીના ડાઘ દૂરથી ય કળી શકાતા હતા.

માસ્તર ધીરે પગલે આવ્યા. સોહનસિંહ જાણતો હોવા છતાં ય લાપરવાહ રહ્યો. માસ્તર તરફ દષ્ટિ પણ ફેંકી નહિ. આવા વર્તનનો ભેદ માસ્તરથી છૂપો ન રહી શક્યો. એ સમજી ગયા કે અમલદાર બદલો લેવા માંગે જ છે.

એ આવીને ઊભા રહ્યા.

“મારે આપની સાથે વાત કરવી છે.”

માસ્તરના અવાજમાં રોષમિશ્રિત ઉદ્વેગ હતો. આજીજી નહોતી જ.

“કાણુ?” સોહનસિંહે પાછા ફરીને જોયું. એની આંખમાં વિજેતાનું સ્મિત હતું.

“માસ્તર, કેમ?”

“હું આપની સાથે વાત કરવા આવ્યો છું. આજના બનાવની આજતમાં.” માસ્તરે મક્કમ સૂરે કહ્યું. એમણે અંતરમાં પ્રજ્ઞ પ્રત્યે પોતાને જે કહેવું હતું તે બોલવાની શક્તિ મળે એવી પ્રાર્થના કરી લીધી.

“અત્યારે તો વખત નથી. માસ્તર, રાત્રે ચોરે આવો અગર સવારે આવો. હજી તો મારે આ બધાનો નિકાલ કરવાનો છે.” કામ દેતો હોય એમ સોહનસિંહ બોલ્યો. આવા ચાખખા લગાવવાનો લાગ એ ચૂકવા માંગતો નહોતો.

માસ્તર પાછા વળ્યા. સોહનસિંહ સાથે આગળ વાત કરવામાં કશો અર્થ ન હતો.

છતાં એ રાત્રે ચોરે ગયા. જતાં પહેલાં મુખીએ એમને પૂછ્યું : “માસ્તર ! નકામી માથાઝીક આ અમલદાર સાથે કરો છો ! આપણે માથું વાઢી આપીએ તો એ માને, ને એવી શરત તમે કબૂલવાના છો ? ”

“હું તો એનામાં રહેલ સહને ઓળખવા માગું છું. એને પૂછવા માગું છું, કે આ બધું કયા નિયમને આધારે તમે કરો છો. માણસાઈનો તો કોઈ નિયમ તો હશે ને ? ”

“સરકારને તો હું બરાબર ઓળખું છું. માણસાઈ હોત તો સરકારે ક્યારના ય ઊચાળા બર્યા હોત. લોક પર રાજ્ય કરવું, અને માણસાઈ રાખવી એ તો લાકડા અને આગ જેવો સમઘ છે. સરકારને એ પાલવે જ નહિ.”

“આખરે તો ભગવાનને ઓળખવાનો રહે છે. એની આગળ જવાબ આપવા પડશે. એનાથી એ લોક નહિ ડરતા હોય ? ”

“એ ડર તો ત્યાં ઇંગ્લેંડમાં મૂકીને આ લોકો આવ્યા છે.”

માસ્તરને નાથી તરફથી ઠીક ઠીક પ્રેતસાહન મળ્યું. “તમે જાવ જ માસ્તર કાકા ! ગામલોક નહિતર તમને બેઠેને વીંખી નાંખશે. તમે એમના આગેવાન છો. એમને બચાવી ન શકો તો આવા અત્યાચાર માટે અમલદારનો બિલકો તો લઈ શકો. ગામલોક કહે છે કે, માસ્તર ધારે તો સોહનસિંહને મનાવી શકે. એ જાતે જો કહે તો સોહનસિંહ આ બધું છોડી દે. માસ્તર કાકા ત્યાં જતા નથી માટે જ અમલદારે આવું કર્યું.”

“ તમારી વાત સાચી છે, નાથી ! હું ત્યાં જઈશ જ. મને દોષ દેવા પણ એણે આવું પગલું ભર્યું હોય. મારા જવાથી મામલોકનું કલ્યાણ થતું હોય તો મને જવામાં શો વાધો હોય ! ”

“કાકા ! કુરુક્ષેત્રમાં ય વાત તો આવે છે તો !” પશીએ માસ્તરની ટેક સંભારી આપી.

“ શું છે ? ”

“ અર્જુન મૂર્ખાવશ થયો, ત્યારે ભગવાને હાથમાં સુદર્શન ક્યાં નહોતું ધર્યું ? ”

“ તારી વાત સાચી છે ખરી. ગમે એવો નિયમ કયો હોય, તો પણ અમુક અપવાદમાં એને આજુએ મૂકવો પણ પડે. માત્ર આપણું અંતઃજ્ઞસાચું હોવું જોઈએ. ”

ચોરે આવીને પણ માસ્તરને પંદર મિનિટ બહાર ઊભા રહેવું પડ્યું. પહેલાં તો એ આવવાના છે એવું જો સોહનસિંહે સાંભળ્યું હોય તો સામો લેવા આવતો. પણ હવે તો અપમાન કરવાની એક પણ તક એ મૂકવા માંગતો નહોતો.

અંદર માસ્તરને બોલાવવામાં આવ્યા ત્યારે એક ખુરશી પર સોહનસિંહ બેઠો હતો. બેસવા માટે બીજી જગ્યા નહોતી.

માસ્તર અપમાનનો આ ઘૂંટડો ગળી ગયા. એ પોતાનું ધ્યાન નક્કી કરેલા કામ પરથી ઉઠાવવા માંગતા નહોતા.

“ કેમ માસ્તર ! ” સોહનસિંહે માસ્તરને અંદર આવેલા જોઈ પૂછ્યું. અવાજમાં હજી ય થોડોક ધમંડ હતો.

“ આપની સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો. ”

“ જરૂર, બોલો, શું કામ છે ? ”

“ આપ આજે ઇન્સાનિયત ચૂક્યા છો. આવું બેકાયદે વર્તન કરો એ યોગ્ય છે ? ”

“તમે ખેડી સ્ત્રીના ઘરને બાળી મૂક્યાની વાત કરો છો ને ?”

“એ તો તમે ગુરસામાં આવી ક્યું” હશે, એમ માની લઉં છું. તમારા એક માણસનું ખૂન થયું, એનો બદલો લેવા ક્યું” હશે. પણ સાંજે ગામના નિર્દોષ માણસો પર અત્યાચાર ગુજાર્યો, એ શાને માટે ? એક માણસના દોષ માટે એને શિક્ષા કરો. પણ ગામ પર આવો જુલમ ગુજારો એ યોગ્ય છે ? અંગ્રેજ લોકો તો ન્યાયની વાતો કરે છે. અપરાધી હોય તેને અદાલતમાં લઈ જવ, શિક્ષા કરાવો; પણ બેગુના માણસોને આવી બારે શિક્ષા એ ક્યાંનો ન્યાય ! હું તો તમને...”

માસ્તરને બોલતા અટકાવીને વચ્ચે જ સોહનસિંહ બોલ્યો, “ગામે કાંઈ ગુનો કર્યો જ નથી માસ્તર ? ગામ ખુશ સાવ નિર્દોષ છે ? ગામે સરકાર સામે લડત માંડી છે એ વાત સાચી ? અને એ નાનો સૂનો ગુનો છે ? આજે જે ક્યું” એ તો મારે ઘણા વખત પહેલાં કરવું જોઈતું હતું. પણ મને એમ હતું કે ગામને સ્થાન આવશે, સમજશે. હું ઉદાર થઈશ તો ગામ પણ ઉદાર થશે. કાંઈ નહિ તો મને અને મારા માણસોને હેરાન નહિ કરે, એને બદલે શું થયું ? હું લીસો પડ્યો તેમ તેમ તમે મક્કમ બન્યા. મારા માણસોને ખજવા માંડ્યા, મારવા માંડ્યા, ખાધા ખોરાકોનો સામાન લૂંટી લેવા માંડ્યો, પાદર ગાડી ન આવી શકે એ માટે રસ્તાઓ ખોદી નાંખ્યા; ગામમાંથી એક ચીજ ન મળી શકે એવો આકરો બંદોબસ્ત કર્યો. હું લોકોને મારતો નહોતો, પીડતો નહોતો, ગુનેગાર માણસોને માત્ર સજા જ કરાવતો.” સોહનસિંહનો અવાજ ધીરે ધીરે જીવ્યો ચઢવા માંડ્યો. “તમે બધા અહિંસાવાળા ને હું હિંસાવાળો. હિંસા તમે કરવા માંડી, કારણ કે હું અહિંસક હતો. મારે તમને કનડવા નહોતા માટે તમે મારા પર સવાર થઈ ગયા. માંધીજી પણ જો ન્યાય તોળવા ખેસે તો કહેશે કે ગામલોકોએ હિંસા વધારે કરી છે. મેં કાંઈ જ ક્યું” નથી.”

સોહનસિંહ માત્ર અમલદાર જ નહોતો. એની વાફ છટા પર માસ્તર મુગ્ધ થયા. સોહનસિંહે આખાદ સા કરવા માંડ્યા હતા.

“તમારી વાત થોડે ઘણે અંશે જરૂર સાચી છે. લોકોએ ઉશ્કેરાઈ ગઈ હિંસા કરી છે. તમને મુશીબતો પડી છે. પણ દુશ્મન-પ્રદેશમાં તમારું લશ્કર જાય તો આવી મુશીબતો ન નડે? ને છતાં ત્યાંની સ્થાનિક પ્રજાને તમે નથી રંજડતા. રાજ્યનો ગમે તે વાંક હોય તો પણ એ પ્રજા એને માટે ગુનેગાર નથી બણાતી. અહીં તો આખી પ્રજાને તમે તોપને ગોળે ઉરાડવા માંડી.” માસ્તર પાસે દલીલો હતી જ.

“દુશ્મનદેશની વાતો શું કરવા કરો છો, માસ્તર? ત્યાં ય જો લશ્કરને પ્રજા ન માનતી હોય તો આખા ગામનાં ગામ તારાજ થાય છે, ને લશ્કરને પ્રજા પાસે ગમે તે લેવાનો અધિકાર પણ આપોઆપ મળી જાય છે. અહીં તો તમે આપવાની ના પાડી ત્યારે લૂંટી લેવાને બદલે બહારથી મંગાવવાનો નિયમ મેં રાખ્યો. ઉપરી અમલદારો મને આવા લાગણીવેડા માટે ઠપકો આપતા તો પણ એમાં હું ડગ્યો નહિ. આખરે જ્યારે વાતાવરણ એવું ને એવું જ રહ્યું, ત્યારે નિરુપાયે મારે આ રસ્તો લેવો પડ્યો છે.”

આગળ દલીલો કરવાનો અર્થ માસ્તરને ન લાગ્યો.

“તમને તમારી નીતિ બદલવાનું કહેનાર હું કોણ? તમારી પાસે અમારે આશા પણ ન રાખવી જોઈએ. પણ તમે આવ્યા ત્યારે જે રીતે વાત કરતા હતા એ પરથી તમારી સંજ્ઞાનતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો. એમ થયું કે દરેક માનવીનો આત્મા અકલુષિત હોય છે. એના પરથી પડળ ઊતરે એટલે એ સદ્ કરવા તરફ પ્રેરાય જ. અમારા શાસ્ત્રમાં તો એમ લખ્યું છે કે અજભીલે મરતી વેળા રામનામ ઉચ્ચાર્યું તો એનું જીવન પાર પડી ગયું. માનવીમાં એવી અંતર્ગત શક્તિ રહેલી જ છે.”

સોહનસિંહ જવાબમાં માત્ર હસ્યો જ. આવા ધર્મશાસ્ત્રની જાળમાં એને ક્યાં પડવું હતું! થોડીવાર રહીને એ બોલ્યો. “આપણે માણસના અંતરમાં શું છે ને શું નહિ, એ ક્યાં પારખવા બેઠા છીએ? અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ છીએ. એનો નિકાલ કરવાનો હોય છે. બીજી બધી બાંજગડમાં પડીએ તો નોકરી ન થાય. તમારી સલાહ માનું તો મારે હિમાચલ જવું પડે.”

આ ચાલાક માણસ ક્યાંય હાથ મૂકવા દે તેવો નહોતો, એની માસ્તરને ખાત્રી થઈ ચૂકી. એમણે જવા માટે મોં ફેરવ્યું.

“તમે આવ્યા છો ત્યારે મારી વાત સાંભળતા જવ.”

“ખુશીથી.” મારતર પોતાના સ્થાન પર આવી પાછા બેઠા રહ્યા.

“મારી હજી સલાહ છે કે આ તોફાન ધાંધલમાંથી પગ પાછા વાળો, ને પહેલાંની શાંતિ ભોગવો. દેશભરમાં અધે જ દિવસચાલ સમી ગઈ છે. તમારું ગામ ઝઝૂમશે તો ય એનો અર્થ સરવાનો નથી. એકલા તમારા પ્રતિકારથી સરકાર નમવાની નથી. નકામી આવી બાથ શું કરવા બરો છો?”

“એનો જવાબ હું કેવી રીતે આપી શકું?” મારતરના દિલમાં આનો જવાબ આપતાં કચવાટ થતો હતો. એમને પોતાને ય પ્રતિકારની નિષ્ફળતા લાગતી હતી.

સોહનસિંહ વાત અધૂરી છોડવા માંગતો નહોતો. એણે આગળ ચલાવ્યું : “ગામ તમારી સલાહ મુજબ ચાલે છે, એ હું જાણું છું. તમને હું ધારતો હોત તો ક્યારનો ય પકડી ને બંધ કરી દેત.”

“કેમ ન પકડ્યો? હું તો ગામની બહાર જતો ય નથી.”

“તમારે સાચું કારણ જાણવું છે?”

“હા.”

“ મને એમ હતું કે એક દિવસ તમને હું મનાવી શકીશ. મામને ઓછામાં ઓછી મુશીબતોમાં નાંખી, આ બહિષ્કાર પાછો ખેંચાવી લઈશ. તમારા વગર એ શક્ય નહિ બને, એ હું પહેલેથી જ પહેલી મુલાકાતના દિવસે આપણે મળ્યા ત્યારથી જ, સમજી ગયો હતો. માટે તમને બહાર રાખ્યા. હવે જ્યારે લડતનું નામનિશાન રહ્યું નથી ત્યારે તમને એ કહેતાં જરાયે વસવસો ન રહેવો જોઈએ. તમે હા પાડો ને કાલથી મારે અહીં કશું ન કરવું, ને થોડા દિવસમાં ટુકડી ઊઠાવી ચાલ્યા જવું.”

માસ્તર મૂંગા રહ્યા.

“ બોલો છો કબૂલ ? ” સોહનસિંહે માસ્તરને માપતી વેધક નજરે જોયું.

“ મને માફ કરો. તમારી આ દરખાસ્તનો જવાબ આપવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં નથી. લડત પાછી ખેંચવી કે ન ખેંચવી એ મારા હાથની વાત નથી. હું એવી સલાહ આપવા માટે અધિકારી પણ નથી. ” માસ્તરે ભૂમિ તરફ નજર કરી, પગ વડે જમીન ખોતરતાં કહ્યું.

“ તો આમને આમ સહન કર્યે જ જશો ? ”

“ પ્રભુની ઇચ્છા હશે એવું થશે ! ”

“ તો આનો અંત કોણ લાવી શકે ? એવી કોઈ સમજદાર વ્યક્તિ જ નથી, જે આનો અંત આણી શકે ? જે તમારા પર પ્રભાવ પાડી, આ તોફાનમાંથી મામલોકને બચાવે ? ”

માસ્તર ટટાર થયા. મહાભારતની કથા એમની મદદમાં આવી.

“ તમને મહાભારતની કથા ખબર છે ? ”

“ કેમ ? એને શું સંબંધ છે ? ” સોહનસિંહ જરા ચકિત થયો.

“ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પહેલાં કૃષ્ણભગવાન વિષ્ટિ કરવા ગયા હતા, ને પાંડવોને પાંચ ગામ આપવાની જ માંગણી કરી હતી. એ સલાહ

ઝેરવોએ અવમણી ને કુરુક્ષેત્રનાં મંડાણુ થયાં. એ પછે એક યા બીજા પક્ષનો અંત આવ્યા વગર લડાઈ ખતમ થાય જ નહિ.”

“એટલે તમે એમ કહો છો કે સરકાર કે પ્રજા એમાંથી એકનો અંત આવ્યે જ આનો નિકાલ થાય.”

“હા જી! તમે ગાંધીજીનો હાથ ધૂત્કાર્યો, ને લડતનાં મંડાણુ થયાં. જેનો વિજય થાય એનો ખરો.”

“તમારે અહીં કુરુક્ષેત્ર રચાવવું છે, એમ ને? બલે!”
સોહનસિંહ પુરથી પરથી ઊભો થયો. આ મોતને ખાળવું મુશ્કેલ હતું.

ઊભા થતાં થતાં માસ્તર સામું જોયા વગર જ બોલ્યો : “તમારે માનવું ન માનવું એ તમારા હાથની વાત છે. મેં તમને છેલ્લી વાત કહી દીધી. હવે હું સખૂરી રાખવાનો નથી. તમે કહ્યું તેમ કાં તો અમે તારાજ થઈએ, અથવા તો તમે તારાજ થાવ. આખરે એમાં વેઠવાનું તમારે જ આવવાનું છે. ગામલોકને કહેજો કે આ યાદવાસ્થળીમાં, —તમારા જેવા માણસોએ હાથે કરીને વહોરેલા આ ખૂનખાર જંગમાં—હોમાઈ જવા બધા તૈયાર રહે.”

માસ્તર છેલ્લા શબ્દો સાંભળવા જીંબરા આગળ થંબ્યા ને ચાલી ગયા.

સોહનસિંહ વિચારના વમળમાં પડ્યો. એક પછી એક વિચાર એના મગજમાંથી ઝડપભેર પસાર થતા હતા. એણે યોજનાઓની કડીઓ પરોવવા માંડી. એ હવે ગામલોકની ઉદ્ધતાર્થ સાંખવા માંગતો નહોતો. લક્ષ્મરના કુશળ સેનાપતિની અદાથી, એ ઝડપભેર દુશ્મન પર હલ્લો લઈ જઈ એને તારાજ કરવા માંગતો હતો. એણે કિસનસિંહને ખૂબ મારી : ‘કિસનસિંહ! અહીં આવ તો!’ કિસનસિંહ દોડતો દોડતો અંદર આવ્યો. એના હાથમાં બેયાર કાગળિયાં હતા.

“કેમ સાહેબ!” આટલી મોટી રાત્રે એકાએક બોલાવેલો જોઈ કિસનસિંહને આશ્ચર્ય થયું.

“વહેલી સવારે પાંચ માણસોને લઈ માસ્તર તથા મુખીને પકડી લઈ આવો.”

આવું અણુધાયું” પગલું કિસનસિંહની સમજમાં ન આવ્યું.
“માસ્તર તો સાહેબ, હમણાં જ અહીંથી ગયા.”

“એ મને ખબર છે. આપણે અહીંની લડાઈ તુરત જ પતાવી દેવી છે. તમે બધા કંટાળ્યા છો ને?”

“હા જી.” એક હાસ્ય કિસનસિંહના મોં પર સ્ફૂર્યું.

“આપણે આઠ દિવસમાં આ ગામ છોડી ચાલ્યા જવું છે.”

કિસનસિંહ પોતાના સૂબેદાર પર ખુશ થઈ ગયો, ને આ આનંદના સમાચાર આપવા અંદર દોડી ગયો.

પ્રકરણ નવમું ∴ ∴ છેલ્લું પાનું

સ્ત્રીવારના ઓટલે દાતણ કરવા ગામલોકો બેસવાની તૈયારી કરતા હતા; ત્યાં ખબર આવ્યા, ‘ સવારે માસ્તર તથા મુખીને સરકારે ગ્રીરક્તાર કર્યા છે.’ આવી કાંઈક ખબર સાંભળવા લોકો તૈયાર જ હતા. છેલ્લા બે દિવસના બનાવો આવી આગાહી કરતા જ હતા.

સહુ ઝટપટ દાતણપાણીથી પરવારી ગયા, ને મુખીના ઘર તરફ વળ્યા. ગામનાં નાના નાના છોકરાઓને ખબર પડતાં જ એક નાનું સરઘસ ‘ ઇન્કીલાબ ઝીન્દાબાદ ’ના પોકારો મજબૂત કાઢ્યું, પણ પોલીસે તુરત જ એને વિખેરી નાંખ્યું. બેયાર જણને ઇજા પણ થઈ.

મુખીના ઘેર ધમાલ હતી. ગામના આગેવાનોમાંથી મોટા ભાગના લોકો ત્યાં આવ્યા હતા—એક મજનલાલ સિવાય.

“ પેલો મજનિયો આવ્યો નથી લાગતો.” કોકે ટીકા કરી.

“ ન આવ્યો તો સારું થયું! એણે જ આ લોકોને પકડાવ્યા હશે.”

“ એને મુખી થવું છે. એમને એમ કાંઈ થવાશે ખરું? ”

“ મૂઓ કાળમુખો!” અંદરથી પશી રખારણનો અવાજ માળ્યો.

“ એનું માથું જ ટીચી નાંખવું જોઈએ,”

હવે શું કરવું એ સવાલ હતો. આજ સુધી માસ્તર જે સલાહ આપતા તે શિરોધાર્ય લેખી સહુ સ્વીકારતા, ને અમલ કરતા. છેલ્લા એ દિવસ બાદ કરતાં ગામ બરોબર ઢકી રહ્યું હતું, ને દુસ્મનને હંકાર્યો પણ હતો. એ બધા માસ્તર કહે એ પ્રમાણે કરવા ટેવોઈ ગયા હતા. પણ હવે પછીનો સવાલ મૂંઝવતો હતો.

જુવાનિયાટોળામાંથી કોકે ચિનગારી વહેતી મૂકી : “આપણે આનો બદલો લેવો જોઈએ.”

“શો બદલો ?”

“ચોરે જમને મૂકીએ પૂજો !”

“માસ્તર, મુખી સહિત સહુને સળગાવી દઈએ, એમ ને !”
પ્રોઢોમાંથી કોકે દલીલની અસંગતતા બરોબર બતાવી દીધી. પેલા જુવાને માથું ખંજવાળ્યું.

“ગામલોક ટોળે મળીને જઈએ ચોરા પર. ગામના કટકનો દસબાર માણસો સાથે સામનો કરીએ, ને મુખી માસ્તરને છોડાવી લાવીએ.”

“દક્ષિણમાં આવું જ બન્યું હતું. આગેવાનોને સરકાર પકડી ગઈ હતી. ગામલોકે જમને હલ્લો કર્યો, ને છોડાવી લાવ્યા.”

“પણ એમની પાસે બંદૂકો છે. ન્યારે આપણી પાસે...”

“થોડાક ખપી જશે, પણ એમને તો પૂરા કરશું ને !”

“પછી શું ?”

“આગે આગે ગોરખ જાગે !”

“એમ જાણીજૂઝીને આગમાં પગ મૂકવા કોઈ તૈયાર ન થાય. આ લોકને પૂરા કરશો તો વધારે પોલીસ આવશે. તે પછી ગામનું શું થશે ? આવી અવ્યવહારુ વાતો કરવી નકામી છે.”

“તો વ્યવહારુ રસ્તો સૂચવો !”

ચર્ચાનો સૂર બદલાયો. આકળો, ઉતાવળો રસ્તો બહુ રુચિકર આવતો નહોતો. “મને તો એક રસ્તો સૂઝે છે.” ગામના એક વૃદ્ધે સૂચવ્યું.

“ શું ? ”

“ આપણે અમલદાર પાસે જઈએ, ને આ લોકને છોડવવા વિનંતિ કરીએ.”

જુવાનિયાઓથી ઠોક ઠોક હસતાં બોલ્યું, “ માથે સપડી મૂકી, મોંમાં તરણું ઢાલી...”

“ નાના મોંએ મોટી વાત ન કરીએ, બાઈ ! હું તો તોડ સૂચું છું.”

“ એમ કંઈ એ અમલદાર બધાને છોડશે ? એ તો કહેશે કે આ લડત માંડી છે તે બંધ કરો. સરકારી વેરો ભરી દો. આવું વચન આપશો તો છોડશે કદાચ.”

“ તારી વાત તો સાચી છે.”

“ પણ એમાં ખોટું શું છે ? ” બીજા એક વૃદ્ધ બોલ્યા. “ બીજે બધે શાંત પડી ગયું છે. આપણે ખેંચીશું તો ય કાંઈ સ્વરાજ આવવાનું નથી. જીવતા હધશું તો ફરી ક્યાં નથી થતું ? એકવાર લડ્યા ને હાર્યા, બીજા વાર પણ એમ થયું; ફરી લડીશું.”

“ ‘કરે’એ યા મરે’ગે’નું શું ? ” ઠોક પાછળથી બોલ્યું.

“ જોને મરવું હોય તે મરે ! રસ્તો ખુલ્લો છે, આપણા ! બાકી આખા ગામને મારવામાં કાંઈ શરાતન કે ડહાપણ નથી જ.”

“ હવે વધુ વખત કાઢવામાં સાર નથી. ત્યારે કરો નકકી કાંઈ.”

“ બધાનો મત જાણો તો ખરા.”

એક પછી એક ભેગા થયેલા માણસોને પૂછવાની શરૂઆત થઈ. પણ જાત જાતના અભિપ્રાય આવ્યા. કોઈ બાબત પર એકમતી જણાઈ નહિ.

પણ આ એકમતી એક નવા અણુધાર્યા બનાવે આણી દીધી.

બધા બેઠા હતા ત્યાં મંગલસિંહ એક રુક્ષ સાથે આવી પહોંચ્યો. મંગલસિંહ ને આવેલો જોઈ બધા હેરત પામી ગયા.

“તમારે બધાને માટે સાહેબે આ ચિઠ્ઠી મોકલી છે, ને આનો જવાબ બપોર સુધીમાં માંગ્યો છે,” એ રુક્ષે મૂકી ચાલ્યો ગયો. ખીજી વાત કરવા ઊભો પણ ન રહ્યો.

કામળ ખોલીને એક જણાએ વાંચ્યો. એમાં લખ્યું હતું, “તમારા આગેવાનોને કેમ છોડાવવા તેની ચર્ચા કરવા તમે બધા બેગા થયા છો. એમને છોડાવવા હોય, જિંદગી સુધી કેદખાનામાં સજાડતા રહેવા દેવા ન હોય, તો બપોર સુધીમાં તમારા આગેવાનોને થોડો વેરો લઈ મોકલવા, બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લેવાની કખૂલાત આપવી; તોફાન-ધાંધલ બંધ કરવા; સિપાઈઓને ખાવા માટે બંદોબસ્ત કરવો. બપોર સુધીમાં જો જવાબ નહિ આવે તો આ આગેવાનોને અહીંથી વિદાય કરવામાં આવશે, ને ગામને લશ્કરી વિસ્તારમાં ગણી આગ મૂકવામાં આવશે.”

બોમ્બ પડ્યો હોય એવી અસર આ સમા પર થઈ. છેલ્લી લીટીનો ભાવ સ્પષ્ટ હતો. માસ્તર મુખીના છુટકારા કરતાં આ વાત વિશેષ મહત્ત્વની હતી. ઘડીભર તો એ છુટકારાની વાત લુલાઈ ગઈ, ને ગામની તારાજી પર સહનું ધ્યાન ચોંટ્યું. ગામને આ આશ્તમાંથી ઉગારવાનો રસ્તો એક જ હતો : ગામની લડતને ભાંગી નાંખવી.

“આપણી આગળ હવે એ જ રસ્તા રહ્યા છે : અહીં છાના-માના બેસી રહેવું, આગેવાનોને જેલના સળિયા પાછળ બંધ થવા દેવા ને ગામને પૂજો મુકવા દેવો, બંધી મિલકતનો નાશ કરાવવો, અગર ત્યાં જઈ અમે આ લડત બંધ કરી છે, એટલું કહેવું; અને આ બધા વિનાશમાંથી ઊગરી જવું.”

આ વાત સાચી હતી, ને ખીજા રસ્તાનો વિરોધ કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું.

ગામના આગેવાનોએ અંદર અંદર મસલત કરી એક કમિટિ નીમી દીધી. કોકે મનલાલનું નામ સૂચવ્યું.

“ આવે વખતે એ ખરો કામમાં આવશે, પોલીસ સાથે એને સારાસારી છે. એને બેગો લઈ લ્યો.”

“ હા મૂકો, નમવા બેઠા છીએ તો નાકલીટી જ તાણી નાંખીએ ! ”

નામો નક્કી થયાં ને બપોરે જવાનું કરતું હતું; ત્યાં વળી કોકે સૂચવ્યું :
“ હવે બપોર પર શું કરવા જવ છો ? અત્યારે જ કરો કંકુના !
આવા ધર્મકામમાં ઢીલ શું કરવા કરવી ? જઈ આવો, અત્યારે ને
અત્યારે કામ પૂરું કરી નાંખો.”

“ એમ જ કરીએ. ચાલો અત્યારે જ. ”

બોકો ઊભા થતા હતા, ત્યાં તો અંદરથી મંછા આવી. એણે ધૂમટો
કાઢેલો હતો. આ બધી વાતો સાંભળી એને ગુસ્સો આવ્યો હતો.

“ જરા ઊભા રહેજો. ” મંછા બહાર આવતાં જ બોલી.
એના અવાજમાં સખ્તાઈ હતી.

“ કેમ વહુ ? ” મહાજન થંબ્યું.

“ મારા ધણીને છોડવવા આમ ન કરતા. અમારા કુળની
આયુરુ પર બટો ન લમાડો. અમે તારાજ થઈ જઈએ તો
બલે. પણ અમારે નામ બોળવું નથી. બલે એ જેલમાં સંપડી જાય.
પણ અમારે મારી નથી માંમવી. ”

મંછાનો વાણીપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો. એના અવાજમાં સખ્તાઈ
હતી. મહાજન ત્યાં અટકી ગયું. “ ને માસ્તરકાકા શું કહેશે તે
ખતર છે ? એને બહાર આવીને ફૂલો પૂરવો પડશે. આખા ગામને માથે
બહાહત્યાનું પાપ લાગશે, આમ એ ગામ સળગાવી દેશે. પણ તમે
બધા જીવતા રહેશો તો કોક દિવસ એને વસાવી શકશો. આયુરુ
રહી હશે તો જીવન રહેશે. પણ માસ્તરને ગુમાવી તમારા આત્મા

પ્રેતલોકમાં ભમશે ને કદી શાંતિ નહિ પામે. તમારા આગેવાન ખાતર પણ તમારે આ કરવું ન જોઈએ.”

“પણ બહુ નુકશાન થશે એનું શું !” કોઈકે થોથવાતા અવાજે કહ્યું.

“શાનું નુકશાન થશે ? ગામનું કે નામનું ? તમારામાં હિંમત ન હોય તો ઘરમાં બેસી રહો, ગામ છોડી ચાલ્યા જવ. પણ નામ શું કરવા વેચો છો ? પેલા શહેરના છોકરાઓ આવી શું કહેતા હતા તે ખબર છે ? પેલા રમણ આવીને કહેતા હતા કે આ ગામે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નામના કરી છે. લોકો અંતરથી એની પૂજા કરે છે. આ બધું આવી મામૂલી સંપત્તિ, ધરખાર, ઓરડાં ને નાનકડી પૂંજ માટે ગુમાવવા તૈયાર છો ? તમારાથી કાંઈ ન થતું હોય તો અમને કહો, અમે ગામની આગેવાની લઈએ. તમે બધા ઘરમાં બેસી રહો.” મંછા કંપની હતી. એ પહેલાં આટલું બધું બહારના માણસો આગળ કદી બોલી નહોતી. એના ધૂંધવાતા અંતરની જવાબા આજે જોરથી ભબૂકી ગઈ હતી.

પશી એની વહારે આવી : “બા કહે છે એ ખરોખર છે. તમારા બધાથી કાંઈ દહાડો ન વળવાનો હોય તો બાજુએ ખસી જવ. પણ ગામના જિજ્ઞા નામ પર કૂચડો ન ફેરવતા.”

મહાજન વળી પાછું વિચાર કરવા બેઠું. વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. કોઈ સલાહ કરવા જવા તૈયાર નહોતું. ત્યાં તો ફરી મંછાનો અવાજ આવ્યો :

“તમારે જે કરવું હોય તે કરજો. પણ જે નમીને મારા ધણીને છોડાવવા જશો, તો હું અહીં જીભ કચરીને મરી જઈશ. મારાથી આ શરમનો ધૂંટડો નહિ ગળી શકાય.” એ અંદર ચાલી ગઈ. પણ મહાજનનો મત નક્કી થઈ ગયો. સોહનસિંહ પાસે જવાની વાત પડતી મુકાઈ.

પણ ખતરનાક બનાવની વાત તો હજી ઊભી હતી. નિર્ણય થયો કે બપોર પહેલાં ગાડાં બરોને ગામમાંથી ઊઠાળા ભરવા ને ગામને ઇશ્વરને સોંપી દેવું.

વાળુટાણે તો ગાડાં અંધારાં. ગામની નિર્મળ ધરતી પર મેલવને છૂટું મૂકી દઈ સહુ નીકળ્યા. આકાશમાં વાદળોની કતાર જમી હતી, ને ગામત્રોકના અંતરમાં પણ એવો અંધકાર જમ્યો હતો. કોકવાર અંધકાર વીખરાશે, વાદળ વરસશે, ફરી પાછા આ ધરતી પર પગ મૂકવાનું થશે !

ગામની ભાગોળે આવેલી દેરીએ સહુ થંભ્યા, ને વારાફરતી તમામ બોકો માતાને પગે લાગી આવ્યા.

‘મા ! તારે ખેળે અમે આ ધરખાર, ગામ ને જમીન મૂક્યાં છે. તારી કૃપાએ અમે સદાય જીવતાં રહ્યાં છીએ ને ગામ રક્ષાયું છે. તો અમે ન હોઈએ તો યે આ ગામને બચાવજે. અમે નહિ તો અમારાં છોકરાં પણ અહીં આવશે, ને તારી પૂજા કરી ધન્યતા અનુભવશે.’

નાજિયેર વઘેરી આંખમાં આંસુ સાથે સહુએ ગામ છોડ્યું. ફૂતરાં પણ ગામત્રોક સાથે ચાલી નીકળ્યાં હતાં.

ચોરે બેઠાં બેઠાં સોહનસિંહે ગામત્રોકની હિજરતના સમાચાર સાંભળ્યા. ગામત્રોક નમવાને બદલે આવું પગલું ભરશે એમ એણે માન્યું નહોતું. તેમાં ય આખું ગામ આવું ગંભીર પગલું ભરશે, વર્ષોથી જ્યાં રહેતા આવ્યા હતા, એ વતનની ભૂમિનો ત્યાગ કરવા સુધી જશે, એ માનવું કઠણ હતું. એણે ખારડોલોની હિજરતની વાત સાંભળી હતી. એની આંખ આગળ ગૂજરાતની વીરતા મૂર્તિમંત ખડી થઈ. આ એક ગામ જેવાં હજાર ગામ હિંદ ભરમાં હોય તો બ્રિટિશ સરકાર ટકી રહે ખરી ?

ગામની સૂતી ધરતી પર ખડિયેરો જેવાં સૂનાં મકાનો ઊભાં હતાં. એમાંથી કોક સાદ, મૂંગો મૂંગો પણ, બોકને પ્રકાશ આપતો હતો.

ગાયથી છૂટું પડેલું વાછરડું માને શોધવા જૂઓ મારે ને આમતેમ ચક્રળચક્રળ આંખોએ નજર ફેરવ્યા કરે, એવું ગામ જોતાં લાગતું હતું. ધરતીને ય લાગણીઓ તો હોય છે. નહિતર એ કૃષ્ણાં છોડને સારુ પોતાના સ્તનમાં દૂધઅમી શું કરવા સિંચી રાખત ? એને કોણ કહેવા ગયું હતું કે મેઘનાં વારિ તારે સંધરવાનાં છે ?

સોહનસિંહની નજર ગામ, ગામનું ભાગોળ, ગામનું મંદિર, તળાવ એ બધાને વિંધતીવિંધતી નદીનાળાં, જંગલ વટાવતી દૂર જમીને થંભી હતી.

એ ય એક ગામ હતું. ત્યાં ય આંખાની ઘટા હતી, ભાગોળ હતી, મંદિર હતું, ત્યાં ય માનવીઓ વસતા હતા. ત્યાં ય ધરતીના પ્રેમનો સજળ જલ્દુ લોક પર હતો. ત્યાંના એક માનવીએ, —એની માતાએ જ, કહ્યું હતું, ‘ખેટા ! આપણા ગામ જેવું દુનિયામાં બીજું એકે ગામ નથી, આખી દુનિયા આપણને છોડે પણ આ ગામ આપણને સંધરશે. વતન અને માતા એનો સ્નેહ અદ્ભુત હોય છે, ખેટા ! એને કોઈ દિવસ તરછોડીશ નહિ.’

સૂનું ગામ એની ઉર-કહાણી કહેતું હતું, અહીં લોક ટોળે મળી કથાવાર્તા સાંભળતા, અહીં લોક ઊમટીને પોતાના આનંદ-શોકની વાતો એકબીજાને કહેતા, અહીં લગ્ન લેવાતાં ને પણ ચિતા ખડકાતી; અહીં ગાય-બળદને ચાર નીરાતી; પણે, પનીહારીઓ માથે ખેડાં મૂકી પાણી ભરતી; અહીં વાણિયાની દુકાને પૈસા બે પૈસાનો માલ લેવા લોકો આંટો ખાતા; પણે, વણકરવાસમાં હાથશાળોનો ખટક ખટક અવાજ આવતો; અહીં લુહારની ધમણ ચાલતી; પણે, છોકરાઓ ગેડીદડાની રમત ખેલતા.

પેલા ગામની ઉર-કહાણી આવી જ નહોતી શું ?

ગામનો મૂંગો સાદ એને બોલાવતો હતો. એની પાસે જવાબ માંગતો હતો.

માતાના ખૂનનું પાતક કેટલું ? વતનના ખૂનનું પાપ !

ગામ છોડી ગાડાંની કતાર ચાલી જતી હતી તેમ સોહનસિંહના ઉરમાં બચાની કતાર દોડતી હતી. એણે કેવો મોટો દ્રોહ કર્યો હતો !

એણે આંખો મિચી દીધી. બહાર નીકળવા મથતાં આંસુ ત્યાં જ દબાઈ રહ્યાં. એ જઈને પથારીમાં પડ્યો. એનું મગજ ધૂમતું હતું.

ગામ ખાલી થઈ ગયું. એક ખૂણેથી આગ શરૂ થઈ. સોહનસિંહની સૂચના પ્રમાણે બરોબર કાર્યારંભ થયો. તુરત જ સહસ્રમુખી અગ્નિને વાચા ફૂટી ને મકાનો તૂટવા માંડ્યાં. આકાશ જ્વાળાઓથી અંકિત થઈ લાલ બનવા માંડ્યું.

“સાહેબ ! ગામ સળગાવી મૂક્યું છે. હવે શો લુકમ છે.”

સોહનસિંહ બહાર આવીને આ વિરાટ ચિત્રને જોઈ રહ્યો. ખિન્ન અવાજે એણે કહ્યું :

“ખિસ્તરા ખાંધો; આપણે પણ અહીં રહેવું નથી. બને એટલા જલદીથી અહીંથી ચાલી નીકળવું છે...”

સામાન તુરતોતુરત બંધાવા માંડ્યો, ને અર્ધા કલાકમાં તે ઘોડાઓ ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યા. ગામને મહોબ્બત કરવા કોઈ પ્રિયજન કે કોઈ દુશ્મન હવે રહ્યો નહોતો. અગ્નિશિખા હવે એમેર ખાક કરવા ધૂમતી હતી.

પાદરે વડના ઝાડ પર, પેલું ધ્રુવડ માત્ર રાડો પાડતું હતું—સિપાહીઓને જતા જોઈને.

+

+

+

એક વર્ષ પછી ત્રણ માણસો ગામની જગાને દૂંઢતા હતા. એ ત્રણ હતા—માસ્તર, મુખી અને સોહનસિંહ. ત્રણેના મુખ પર વિષાદ હતો.

“હવે ?” મુખીએ પૂછ્યું.

“આ જ આપણું ગામ; ફરી વસાવવાનું.” માસ્તરે જવાબ આપ્યો.

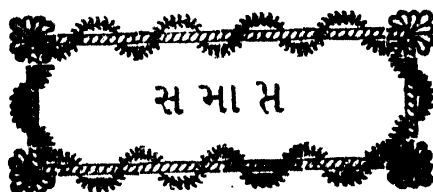
“હું ય તમારી સાથે જ છું. મારાથી આ ગામ તારાજ થયું. આ ગામ જ હવે મારું વતન !”

“એમાં તમારો શો વાંક, સરદાર ! તમે તમારી ફરજ બજાવી, ને છેલ્લે એનું પાયશ્વિત ફરી લીધું. આખરે ईश्वरेच्छा बलीयसि.”

મંદિરની દેરી હજી ય અનામત હતી. દેવીના મુખ પર પ્રસન્નતા હતી.

“મા ! તારે ખોળે અમે પાછાં આવ્યાં છીએ. અમને સંધરજો ! અમારા દોષો બૂલી જજો !”

માના મોં પર હાસ્ય વિલસી રહ્યું.

સ મા મે

નવાં પુસ્તકો

	રૂ. આ.
ધૃજરાણી ... .. સ્વ. પ્રેમચંદજી	૩—૮
પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞા ... .. , , ...	૩—૮
વિવાહ મંદિર ... .. નારાયણ બાણુ	૩—૦
પ્રેમ અને પૂજા ભાગ ૧/૨ લે. દર્શક [સ્વામી આનંદની અભ્યાસપૂર્ણ પસ્તાવના સાથે]	૫—૦
અજ્ઞાતા ... .. યુ. વ. શાહ	૧—૮
વિસર્જન ... .. અનુ. પલાશ	૨—૮
(પતિતાઓની હૃદયદ્રાવક કથાઓ)	
અલિપ્કાર ... .. પલાશ	૩—૦
(ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈની પ્રસ્તાવના સાથે)	

હવે પછી:—

પરિહાસ	સ્વ. પ્રોફે. નવલરામ જ. ત્રિવેદી	(છપાય છે)
રાજકારણના પાયા ...	(પ્રોફે. હેરોલ્ડ લાસ્કીના	(, ,)
Grammer of Politics નો ભાવાનુવાદ)		
અનુ. નીરુ દેસાઈ		
ભક્તોગા ઓર ક્રિષ્ણા	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ	(, ,)
કલંક શાલા.....	પ્રોફે. ના. સી. ફડકે	(, ,)
અનુ. ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસ		

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

અમારી બે ગ્રંથાવલિઓ

મૃદુલ

વર્ષ બીજું

★

અહિંકાર

પલાશ

કિ. ૩-૦-૦

★

ઘુવડ બોલ્યું

નીરુ દેશાઈ.

કિ. ૨-૪-૦

★

પરિહાસ

(છપાય છે.)

સ્વ. પ્રોફે. નવલરામ જ. ત્રિવેદી.

(દરેક ગ્રંથાવલિનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. આઠ)

ગ્રાહક થવા સારું સત્વર લખો:—

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

યુગધર્મ

વર્ષ ત્રીજું

★

વિવાહ મંદિર

નારાયણબાબુ

કિ. ૩-૦-૦

★

વૃજરાણી

સ્વ. પ્રેમચંદ્રજી

કિ. ૩-૮-૦

★

અભિસારિકા

(છપાય છે.)

મૃદુલ ગ્રંથાવલિ

નિયમો

- ૧ આ ગ્રંથાવલિનું વર્ષ કારતક સુદ ૧ થી આસો વદ ૦)) સુધીનું ગણાયે.
- ૨ આ ગ્રંથાવલિમાં, દર વર્ષે ત્રણથી ચાર પુસ્તકો દ્વારા, સાતસોથી આઠસો પાનાનું વાંચન આપવામાં આવશે.
- ૩ દરેક પુસ્તક ગ્રાહકને ઘરબેઠાં મળશે. અને ગ્રંથાવલિનું છેલ્લું પુસ્તક નવા વર્ષનું લવાજમ વસૂલ કરવા માટે વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે, જે કોઈ ગ્રાહકે ગ્રાહક તરીકે કમી થવું હોય તો અમને અગાઉથી ખબર આપવી જોઈશે, જેથી તેમનું છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. નહિ કરતાં બૂકપોસ્ટથી રવાના કરવામાં આવશે.
- ૪ વી. પી. પાછું વાળનાર ગ્રાહકને છેલ્લા પુસ્તક પર કોઈ અધિકાર રહેશે નહિ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૮-૦-૦ (દેશમાં)

લખો:—

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર

પી. ધનજીભાઈની ફેક્ટરી સામે, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ

